

Asya Studies

Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.649253> / Number: 10, p. 48-76, Winter 2019

BURSA KUMYAKA BAŞMELEKLER (ARCHANGELOI) KİLİSESİ DUVAR RESİMLERİ

BURSA KUMYAKA ARCHANGELS CHURCH WALL PAINTINGS

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
20.11.2019

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
27.12.2019

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2019

**Asya'dan
Avrupa'ya
Uluslararası
Sosyal Bilimler
Dergisi**

Dr. Öğr. Üyesi A. Nazlı Soykan
Karabük Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
anazlisoykan@karabuk.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-8611-8936>

Arş. Gör. Dr. Durmuş Gür
Karabük Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
durmushgur@karabuk.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-9945-8825>

Öz

Çalışmanın konusu Bursa'nın 36,6 km kuzeybatısında, Mudanya ilçesinin 6,5 km batısında, Tirilye'nin 5 km doğusunda, Kumyaka Beldesi sınırları içerisinde yer alan Kumyaka (Sige), Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi'nin duvar resimleridir. Kumyaka Beldesi'nin batısında kayalık bir alan üzerinde, denizden yaklaşık 50 m yükseklikte bulunan yapıdan günümüze naos, narteks, A Mekanı (Eksonarteks), B Mekanı (Anargyri / İyileştirme Hücresi), C Mekanı (Aziz Haralambos Şapeli), D Mekanı (Kuzeydoğu Mekanı), E ve F Mekanları (Kayaya Oyulmuş Mekanlar), G Mekanı (Aziz Nikolaos Şapeli) ve H Mekanı (Giriş Mekanı) olmak üzere on bölüm gelebilmiştir. Kiborion plan tipini yansıtan Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi ana yapısı 8. yüzyılda inşa edilmiş, çeşitli onarım ve eklemelerle birlikte 1923/1924 yıllarına kadar kullanılmıştır. Çalışmanın amacı yapıdaki duvar resimlerinin günümüzdeki hallerini belgeleyip tasvirlerini yapmak, duvar resimlerini Bithynia örnekleri arasında değerlendirmek ve incelemektir. Bu bağlamda yapıdaki duvar resimleriyle ilgili daha önce yapılan yayınlar incelenmiş, duvar resimlerinin zaman içindeki değişimi belirlenmiş, fotoğraflanması, çizimleri ve tasvirleri yapılmış, analogik açıdan karşılaştırılarak tarihlendirme önerileri sunulmuştur. İkonografik ve üslup özellikleri incelenen duvar resimlerinin malzeme analizleri sonucunda resimlerde kullanılan malzeme ve boyalar belirlenmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda apsis, bema, kubbe kasnağı, pandantifler ile kemer yüzeyleri, narteks kubbe kasnağı, pandantifler ve kuzey duvarda günümüze ulaşan tasvirler incelendiğinde, yapıdaki duvar resimlerinde 8. yüzyılın ilk yarısı ile 9. yüzyılın başları, 14. yüzyılın ilk çeyreği 1448-1818 yılları arası ve 1818 ile 1923/1924 yılları arası olmak üzere dört farklı evre tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Kumyaka, Kiborion, Duvar Resimleri, Başmelekler Kilisesi

Abstract

The subject of the study is the wall paintings of the Kumyaka (Sige) Archangels (Archangeloi) Church, which is located in the 36,6 km northwest of Bursa, 6,5 km west of Mudanya, 5 km east of Tirilye, and within the town of Kumyaka. The building is constructed on a rocky area in the west of the Kumyaka town, 50 metres above the sea level. Ten chamber of the building including the naos, narthex, Chamber A (Exonarthex), Chamber B (Anargyri/Healing Cell), Chamber C (Saint Haralambos Chapel), Chamber D (Northeast Chamber), Chamber E and F (Chambers Carved on Stone), Chamber G (Saint Nicholas Chapel), Chamber H (Entrance) survived to this day. The main building of Archangels (Archangeloi) Church, which has ciborium type plan, was constructed in the 8th century and was in use until 1923/1924 thanks to restorations and additional constructions. The aim of the study is to document and describe the current state of the wall paintings, to evaluate and analyze these paintings among Bithynia examples. The previous publications about the wall paintings of the church have been studied, changes in these paintings over time have been identified, these paintings have been photographed, sketched and described, dating suggestions through analogical comparisons have been offered. The material and the paint used for these paintings, whose iconographic and artistic styles have been studied, have been identified through material analysis. Once the apsis, bema, central dome structure, pendants, arch surfaces, narthex dome structure and the surviving paintings on the northern wall have been studied it is understood that the paintings on the walls of the church have four phases; the first phase is between the first half of the 8th century and the beginning of the 9th century; the second phase is the first quarter of the 14th century, third phase is between 1448-1818 and the fourth phase is between 1818 and 1923/1924.

Key Words: Bursa, Kumyaka, Ciborium, Wall Paintings, Archangels Church

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Soykan, A. N. ve Gür, D. (2019). Bursa Kumyaka Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi Duvar Resimleri. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, Number:10, Winter, p. 48-76.

GİRİŞ

Bursa'nın Mudanya ilçesinde yer alan Kumyaka (Sige), Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi MacFarlane (1850), Kleonymos ve K. Papadopoulos (1867), Hasluck, (1906/7), Buchwald (1967, 1969), Foss (1967, 1969), Koroğlu (1994), Özyurt-Özcan (2002) ve Soykan (2018) tarafından plan, cephe, malzeme ve teknik özellikleri açısından incelenmiştir. Yapı, 1969 yılında Buchwald tarafından hazırlanan monografik kitap çalışması ve 2018 yılında Soykan tarafından hazırlanan doktora tezi ile kapsamlı olarak ele alınmıştır. *Bursa, Kumyaka (Sige), Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi* başlıklı doktora tezinde yapının plan özellikleri, malzeme-teknik ve tarihlendirme sorunları detaylı bir şekilde incelenmiş, duvar resimleri ise tanıtım amaçlı ele alınmış, ayrıntılı değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada ise kilisenin duvar resimlerinin günümüz durumları; apsis, bema, naos duvarları, naos kubbe, naos kubbe kasnağı, pandantifler, kemerler, naos, narteks kubbesi ve kasnağı, pandantifler ile narteks kuzey duvardaki duvar resimleri sırasıyla incelenmiş, karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde resimlerin üslup ve ikonografik özellikleri incelenerek ortak özellikleri belirlenmiş, çağdaş örneklerle karşılaştırılarak üslup ve tarihlendirme önerileri sunulmuştur¹. Sonuç bölümünde ise çalışma kapsamında karşılaştırma ve değerlendirme bölümlerinde elde edilen veriler somut bilgiler ışığında sunularak kilisenin resim programı bütünsel açıdan ele alınmış, malzeme analizi ile elde edilen analiz sonuçları, üslup ve ikonografik özellikleri kapsamında elde edilen veriler sonuca bağlanarak resimlerin korunmasına yönelik öneriler sunulmuştur.

KUMYAKA'NIN (SİGE) COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Başmelekler Kilisesi günümüzde Bursa'nın Mudanya İlçesi'ne bağlı Kumyaka'da sahil kıyısında bulunmaktadır (Resim 1, Harita 1). Kilisenin yer aldığı bölge tarihte Pontos, Bithynia ve Paphlagonia arasında birçok defa sınır değiştirmiş (Konukçu, 1988: 213), Erken Bizans Dönemi'nden itibaren Bithynia sınırında yer almıştır (Ramsay, 1960: 214). Doğusunda Paphlagonia, Mariandy ve Epiktetonlar, kuzeyinde Sangarius'un (Sakarya Nehri) Karadeniz'e döküldüğü alandan Byzantion (Bizans) ve Kalkhedon'a (Kadıköy) uzanan saha, Bithynia Bölgesi'dir (Strabon, 2009: XII, IV, I).

Resim 1. Kumyaka Genel Görünüm ve Başmelekler Kilisesi, Güneyden Kuzeye Bakış

1. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın hızla yayıldığı bölge (Pekak, 2009: 13) 3. yüzyılda Got Akınları'nın yoğun tahribatına maruz kalmıştır (Hoepfner, 1972: 58; Belke, 1996: 231). 386'da imparator I. Theodosius (379-395), Bithynia ve Pontos'u iki ayrı yönetim bölgesine ayırmıştır. Bu dönemde Kumyaka, Bithynia sınırlarında kalmıştır (Pekak, 2009: 12). Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi siyasi yapılaşmasında Bithynia kentleri büyük öneme sahiptir (Hoepfner, 1966: 12). Mudanya gibi küçük sahil kentleri, İstanbul ile Paphlagonia, Pontos ve Galatia arasında köprü görevi üstlenmiş, sahil kentleri olarak

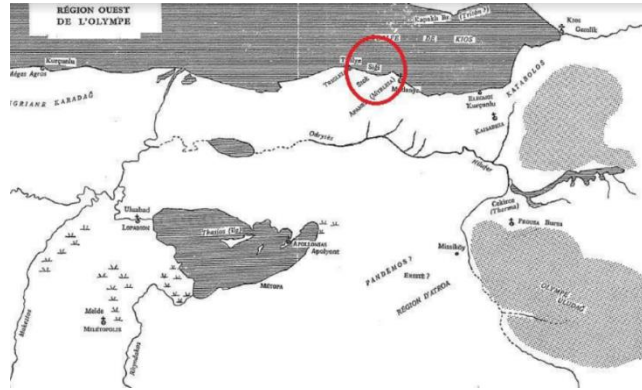
¹ Çalışmalarımız sırasında her an bize destek olan, bilgilerini ve önerilerini bizimle paylaşan değerli hocalarımız Prof. Dr. M. Sacit Pekak, Prof. Dr. Sema Doğan, Prof. Dr. Yelda Olcay Uçkan, Prof. Dr. Nilay Çorağan ve Doç. Dr. V. Macit Tekinalp'a teşekkürlerimizi sunarız. Duvar resimlerindeki Yunanca yazıtların okunmasında bizden yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Tolga Uyar'a; Yunanca inşa kitabesinin çevirisini yapan, elindeki tüm belgeleri bizimle paylaşan Amerika Episkoposu Prof. Dr. Elpidophoros Lambriniadis'e ve tribelondaki monogramların okunmasında bizden yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Werner Seibt'e, yapının ve duvar resimlerinin çizimlerini bizimle paylaşan İç Mimar Cenk Çakıl'a ve Mimar M. Sinan Genim'e teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

önemini daima korumuştur (Marek, 2003: Karte V). 1. yüzyıldan itibaren hızla yayılan ve bölgede etkin bir dini kitleye sahip olan Hıristiyanlık, Erken Bizans Dönemi için bölgedeki dini yapılaşma açısından son derece önemlidir (Pekak, 2009: 13). Bithynia Bölgesi'ndeki kentler 400 civarında Kladiopolis (Bolu) Metropolitliği'ne bağlanmıştır (Haldon, 2007: 38). Bu dönemde Bursa, Gemlik, İzmit, İznik ve Mudanya şehirler Bithynia'nın dini merkezleri haline gelmiştir (Pekak, 2009: 13). Bithynia'nın kentleri Erken Bizans Dönemi ile birlikte önemli bir ulaşım ağında bulunması ve güvenli kentler olması açısından daima adından söz ettirmiştir (Lottero, 1732: Tabula Putengeriana, Segmentvm IX-Weber, French, 2016: 70, Map 1, 1a, 2, 2a, 3a ve 4a).

626 yılında Herakleios döneminde (610-641) Bizans'ın thema sistemi içindeki değişiklikler sebebiyle kent Opsikion sınırlarına dahil edilmiş (Pekak, 2009: 12), 650-717 tarihleri arasında da bölge içindeki (Opsikion) önemini korumuştur (Haldon, 2007: 100). 8.-10. yüzyıl arasında uzun yıllar Opsikion sınırlarında yer alan bölgenin batısında İstanbul yer almaktadır (Ostrogorsky, 1981: 123-125). Bu durum Sige'nin başkent ile ticari ve siyasi ilişkilerini güçlü tutmasını sağlamıştır.

Bithynia 717-718, 727, 780 ve 790 tarihlerinde Arap saldırılarına maruz kalmıştır (Pekak, 2009: 12). Saldırıların ardından uzun bir süre siyasi iktidarını koruyan Opsikion, 900 civarında dört ayrı küçük yönetim birimine bölünmüş ve yerleşim alanı küçülen Opsikion sınırlarına dahil olmuştur (Pekak, 2009: 12). Bu siyasi değişim sonucunda bölgenin Opsikion sınırlarındaki konumu göz önünde bulundurulduğunda, kentin batıdan İstanbul ile tutarlı bir yönetim-ticaret ilişkisine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca tema kuzeyde Karadeniz, batıda başkent İstanbul, doğuda ise Bukellarion teması arasında köprü görevi üstlenmektedir (Haldon, 2007: 132, 151).

9.-10. yüzyılda iç huzurunu sağlayan Bithynia, 11. yüzyılda Selçukluların saldırıları ile sarsılmıştır (Pekak, 2009: 12). 700-1000 tarihleri arasında Bithynia'nın dini merkezi Bolu/Kladiopolis'tir (Haldon, 2007: 132, 151). 1076 yılı itibarıyla 20 yıl kadar İznik'te hakimiyet sağlayan Selçukluların ardından bölgede tekrar Bizans hakimiyeti sağlanmıştır. Bu karmaşa sürecinin ardından 1097'de gerçekleşen Haçlıların hakimiyeti ve 1105'teki tekrarlanan Selçuklu hakimiyeti, bölgenin Bizans, Haçlı ve Selçuklu hakimiyeti arasında sürekli el değiştirmesine sebep olmuştur (Pekak, 2009: 12).

Harita 1. Kumyaka'nın (Sige) Coğrafi Konumu (Janin, 1975: 130)

IV. Haçlı Seferleri ile 1204'te hakimiyet kuran Latinler, İstanbul'un ardından Bithynia'da da kontrolü ele geçirmiştir. 1204-1261 tarihleri arasında İznik Laskarisler'in kontrolünde kalmasıyla Bithynia'da Bizans hakimiyeti zayıflamıştır (Pekak, 2009: 12).

Bithynia çevresinde 14. yüzyıla birlikte Osmanlıların hakimiyeti başlamıştır. 1326'da Bursa (İnalçık, 1992: 445), beş yılın ardından 1331'de İznik (Güneş, 2001: 545), 1337'de ise İzmit (Bostan, 2001: 536) Osmanlı hakimiyetine girmesiyle (Pekak, 2009: 13) 1326-1351 tarihleri arasında Sige'nin de Osmanlı hakimiyetine geçtiği düşünülmektedir (Kaplanoğlu, 2001: 198-199).

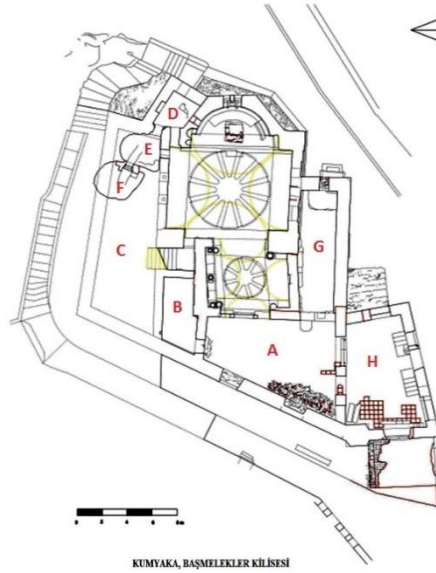
9. yüzyıldan itibaren kullanılan Başmelekler Kilisesi'nin Osmanlı Dönemi'nde de dini açıdan hizmet ettiği bilinmektedir. 1675'te kenti ziyaret eden seyyahlar (Spon ve Wheler, 1678: 207) başta olmak üzere, 1847-1848 tarihleri arasında kiliseyi ziyaret eden araştırmacılar da Başmelekler Kilisesi'nin akıl hastalıkları tedavisinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir (MacFarlane, 1850: 88).

Resim 2. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Güneydoğudan Kuzeybatıya Bakış

1923/1924 Nüfus Mübadelesi'nden hemen önce bölgede yoğun bir şekilde Ortodoks Hıristiyan halkın yaşadığı bilinmektedir. 1906-1907 tarihlerinde Sige'de toplamda 350 haneden 325'inin Gayrimüslim halka ait olduğu öne sürülmektedir (Hasluck, 1906/7: 294). Günümüzde ise kent küçük bir sahil kenti ve balıkçı kasabası olarak özelliğini devam ettirmektedir.

Başmelekler Kilisesi'nin mimarisine bakıldığında ortada naos, naosun kuzeyinde C Mekanı (Aziz Haralambos Şapeli), kuzeydoğusunda D Mekanı (Kuzeydoğu Mekan) ve bu mekânın kuzeybatısında doğu batı doğrultusunda E ve F Mekanları (Kayaya Oyulmuş İki Mekan), naosun güneyinde G Mekanı (Aziz Nikolaos Şapeli), batısında narteks ve A Mekanı (Eksonarteks), A Mekanının kuzeyinde B Mekanı (Anargyri/İyileştirme Hücresi) ve güneyinde H Mekanından (Giriş Mekanı) ibaret olduğu görülmektedir (Resim 2, Çizim 1).

Çizim 1. Başmelekler Kilisesi, Plan (Çizen: YPD, Genim-2016)

DUVAR RESİMLERİ

Bilimsel Çalışmalarda İncelenen Duvar Resimleri

Başmelekler Kilisesi'nin duvar resimleri daha önce monografik hiçbir yayında incelenmemiştir. Kiliseyi yerinde inceleyen araştırmacılar ise yapıdaki duvar resimlerinin kısaca tanımlarını yapmış ve

buldukları yerleri belirtmiştir. Hatalı bazı tanımların yanında sahnelerin ikonografik tanımları, üslup özellikleri ve tasvirleri yapılmadığı belirlenmiştir.

Sırasıyla MacFarlane (1850), Hasluck (1906/7), Kleonymos ve Papadopoulos (1867), Buchwald (1969), Foss (1969) ve Pekak (2009) kilisenin mimari ile ilgili bilgiler vermiş duvar resimleri ile ilgili detaylı bir bilgi vermemiştir. Kilisenin mimarisini detaylı bir şekilde ele alan Soykan (2018) ise çalışmasında günümüze gelebilen duvar resimlerinin yerlerini belirtmiş, okunabilen yazıtlar yardımıyla bazı tasvirlerde ne anlatıldığını ilk defa tanımlamıştır. Yayınında bazı tasvirlerin ilk defa yapılan çizimlerine yer veren Soykan, diğer araştırmacılar gibi duvar resimlerini üslup özellikleri, detaylı tarihlendirme ve analogik açıdan ele almamıştır.

Hasluck, 1906/7 tarihli çalışmasında tarihlendirme önerisi sunmadan narteksin kuzeyinde yer alan Başmelek tasvirlerinden bahsetmektedir (Hasluck, 1906/7: 295, 297). Hasluck'tan ortalama 60 yıl sonra yapı hakkında bilimsel çalışma yapan Buchwald, naos ve narteks duvarlarında resimlerin yer aldığını belirtmiş ve duvar resimlerini geç döneme tarihlendirmenin doğru olacağını öne sürmüştür (Buchwald, 1969: 21-22). Naos ve nartekte yer alan resimlerin ayrıntılı olarak yerlerini sunmayan araştırmacı, resimlerin bazılarını yanlış ve eksik tanımlamış, tasvirleri ve çizimlerini sunmadığı duvar resimlerinin bazılarının resimlerine çalışmasında yer vermiştir.

Buchwald'ın bahsettiği duvar resimlerinden bazıları son 70 yıl içinde tahrip olmuş ve günümüze ulaşmamış, bazıları ise araştırmacı tarafından hatalı tanımlanmıştır. Araştırmacı naostaki yuvarlak kemerlerin yüzeyindeki madalyonlarda, altışardan 24 Azizin bulunduğunu öne sürmüştür. Kuzey kemerin batı ucundaki madalyon içinde yer alan figürün yanındaki ZAXAPIAΣ yazıtı, figürün Eski Ahit Peygamberi Zekeriya olduğunu gösterir. Bu durum araştırmacının öne sürdüğü 24 Aziz tasvirinin yanlış olduğunu göstermektedir. Ayrıca araştırmacı kubbe kasnağında da Azizlerin bulunduğunu belirtmiştir. Kubbe kasnağının duvar resimleri ve sıvaları günümüzde döküldüğü için araştırmacının ifade ettiği Aziz önerilerinin doğruluğu tartışmalıdır (Resim 3).

Resim 3. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Kubbe, Kuzeyden Güneye Bakış

Pandantiflerde İncil yazarlarının bulunduğunu, kuzeydeki yuvarlak kemerin başlangıç seviyesinde ise “On Emir’in Sunuluşu” işlendiği öne sürülmektedir (Resim 4). Günümüzde pandantiflerde duvar resimlerinin altlarındaki sıvalar, kuzey kemerin başlangıcındaki alanda ise sadece tuğla ve harç örgü görülmektedir (Buchwald, 1969: 21-22).

Resim 4. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Kuzeydoğu ve Güneydoğudaki Pandantifler

Kuzeybatı ve güneybatıdaki pandantiflerde günümüzde sadece alttaki tuğla örgü görülürken, kuzeydoğu ve güneydoğudaki pandantiflerde duvar resmi kalıntıları yer almaktadır. Güneydoğudaki pandantifteki duvar resimleri, büyük oranda sağlam fakat yüzeyi özellikle tahrip edilmiştir. Doğudaki pandantiflerin merkezinde, üstte madalyon şeklinde yarım daireler görülmektedir. Buldukları alanlara göre biraz yukarıda yer alan dairesel düzenlemelerin hale olabileceğini düşündürmekte ve bu durum araştırmacı tarafından ihtimal nazarında (?) öne sürülen İncil yazarlarına atıf yapmamıza yardımcı olmaktadır (Buchwald, 1969: 21-22). Güneydoğu pandantifte, mavi zemin üzerine siyah-gri tonlarda Yunanca uzun bir yazıt görülmektedir. Aşırı tahrip olduğu için yazıt okunamamıştır.

Araştırmacı narteks kuzey duvarda meleklerin yer aldığı kemerlerin birleşme alanının üstünde “Meryem’in Taç Giyme Töreni” adlı kompozisyonun bulunduğunu belirtmiştir. Kompozisyonu merkezde oturan tekli figür ve solunda (batı) ayakta duran bir figürden hareketle tanımladığını ifade etmektedir (Buchwald, 1969: 21-22). Günümüzde eksende, altta dizleri üzerine çökmüş, ellerini göğüs hizasında birleştirerek Tanrı’ya minnettarlığını sunan Meryem, yüzü batıdaki tekli figüre yönelecek şekilde tasvir edilmiştir. Meryem’in yöneldiği batıda (sol) ayakta duran, ince ve uzun görümlü tekli figürün başında sarı hale yer almaktadır. Meryem’in doğusunda (sağ) resimde oran-orantı açısından düzenin sağlandığı mimari kalıntı yer almaktadır. Üzerinde bombeli, sarı bir örtü sisteminin yer aldığı mimari, kanopi ya da kiborion olarak tanımlanmaktadır. Duvar resimleri tahrip olduğu için kesin bir öneride bulunmak günümüz şartlarında pek mümkün değildir.

Araştırmacı tarafından narteksin kuzey duvarında bulunduğu öne sürülen Başmelek Gabriel ve Mikhael günümüzde de büyük ölçüde korunmuştur (Buchwald, 1969: 21-22). Meleklerde doğudaki Mikhael, batıdaki ise Gabriel’dir.

Buchwald, duvar resimlerinde gözlemlerini sunmanın dışında yöre halkı ile de irtibata geçmiş, 1960’larda kilisede bulunmayan apsis yarım kubbesindeki resim kompozisyonu hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Bölge sakinlerinin ifadelerinden hareketle araştırmacı, apsis yarım kubbesinde “Meryem’in” bulunduğunu belirtmiştir (Buchwald, 1969: 21-22). Günümüzde apsis yarım kubbesinde sadece duvar resminin sıvalarına ait kalıntılar bulunmaktadır. 2015-2018 tarihlerinde kilise çevresindeki ortalama 70-80 yaş grubuna sahip kişilerle yaptığımız sözlü görüşmelerde, çocukluklarında kilisenin apsis yarım kubbesinde büyük bir kadın tasvirinin yer aldığı öğrenilmiştir. Bu durum araştırmacı tarafından öne sürülen Meryem tasvirinin doğruluğunu göstermektedir (Buchwald, 1969: 21).

Yukarıda da ifade edildiği kadarıyla kubbe kasnağı, pandantif, naos duvarları, apsis ve apsis yarım kubbesindeki duvar resimleri günümüze ulaşmamıştır.

Duvar Resimlerinin Günümüz Durumları

Dönem kaynaklarında herhangi bir verinin tespit edilemediği Başmelekler Kilisesi’nin duvar resimleri ile ilgili Buchwald (1969) tarafından hazırlanan monografik çalışma ve diğer bilimsel yayınlarda bazı hatalı tasvirlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Kilise hakkında daha önceden hazırlanan doktora tezi dışında bilimsel çalışmalarda ayrıntılı bilgiye rastlanmamıştır. Kubbe, naos narteks ve kemerlerde kısmen korunmuş resimlerin dışındaki kompozisyonlar zamanla tahrip olduğu için günümüze ulaşmamıştır.

Günümüzde yapıdaki en erken tarihli duvar resimleri apsis, bema güney duvar, naosun kuzey ve güney kemerlerin doğusunda yer almaktadır. Kök boya ile yapılmış 8.-9. yüzyıla tarihlendirilen duvar resimleri ilk evreye tarihlenmektedir. Narteksin kuzey duvarında niş içinde yer alan melek tasvirleri ikinci evreye aittir ve 14. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmektedir. Üçüncü evreye ait resimler naosta, kubbe

kasnağındaki yazı kuşağının alt katmanı ve pandantiflerde, kemerlerin yüzeylerindeki madalyonlarda, narteks kubbe kasnağı ve pandantiflerde görülmekte ve 1448-1818 yılları arasında tarihlenmektedir. Dördüncü evreye ait resimler, narteks kuzey duvar üst seviyede, narteks pandantiflerinin üst katmanında, naos pandantifinde, kemer yüzeylerinde ve kasnaktaki yazı kuşağının üst katmanında görülmektedir. 1818-1923/1924 arasında tarihlendirilen duvar resimleri, dördüncü ve son evreye tarihlendirilmektedir.

Günümüze ulaşan resimlerin altlarında daha erken dönemlere tarihlendirilen resimler yer almaktadır. Dökülen duvar resimlerinin altlarından kısmen görülen izler ve günümüze ulaşan sıva kalıntıları, kilisenin tamamen duvar resimleri ile bezeli olduğunu göstermektedir. 1923/1924 sonrasında Ortodoks Hıristiyan halk tarafından terk edilen ve zamanla sahipsiz kalan kilise, doğal ve beşeri tahribatlar nedeniyle hasar görmüştür. Günümüze gelen özgün resimler ise her geçen gün tahribata maruz kalarak yok olmaktadır.

Günümüze Gelen Duvar Resimleri

Kilisenin resim programı, kubbe, kubbe kasnağı, naos kemerleri, narteks kubbesi, narteks kubbe kasnağı, narteks kuzey duvar, apsis ve bema olmak üzere kısmen tahrip olarak günümüze gelebilmiştir. Kubbe kasnağı ve narteks kubbe kasnağındaki resimler günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuş fakat günümüze ulaşan alanlar resim programının tanımlanmasını sağlamıştır. Kemer yüzeylerinde madalyonların içlerinde tasvir edilen Eski Ahit Peygamberleri'nden sadece birinin adı tamamen okunabilirken, ikisinin ise tamamlanması mümkün harf karakterleri tespit edilmiş, 21 tanesi ise tanımlanamamıştır. Narteks kuzey duvardaki meleklerin dizlerinden üst seviyeleri kısmen sağlam, yüzleri ve ayakları hasar görmüştür.

Kilisenin naos duvarları bilinmeyen bir tarihte maviye boyanmış, 1923/1924 Nüfus Mübadelesi'nin ardından atıl kaldığı dönemlerde içinde yakılan ateşler nedeniyle bu mavi boyalı yüzeyler, kemerler, kubbe ile kasnak yüzeyleri kalın siyah is tabakasıyla kaplanmıştır. Bu süreç özgün resimlerin yüzeyinin hasar görmesinin yanında dökülmelerini ve bozulmalarını da hızlandırmıştır.

2016-2020 yılları arasında İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin himayesindeki Başmelekler Kilisesi, Tuna Restorasyon A.Ş. şirketi tarafından restorasyona tabi tutulmuş, kilisenin içinde mekanik ve kimyasal temizlik çalışmaları yapılmış, cepheleri ve örtü sistemi temizlenerek sağlamlaştırılmıştır. Bu süreçte zeminden çok fazla duvar resmi parçaları ve dökülen sıvalara ait kalıntılar ele geçirilmiştir. Yerinde gerçekleştirilen incelemeler ile restorasyon çalışmaları yapının apsis, naos, narteks, kubbe ve narteks kubbesinin tamamen sıvalı ve duvar resimleri ile bezeli olduğunu göstermiştir.

Apsis ve Bema

Apsis günümüzde mavi boyalıdır ve apsis yarım kubbesinde krem tonlarında büyük bir mandorla yer alır. Apsis ve apsis yarım kubbesinin dökülen boya ve sıva kalıntılarının altından resim kalıntıları görülebilmektedir (Resim 5, Çizim 2). Bu alanlarda üst üste yapılmış en az iki katman duvar resimleri olduğu yapıda gerçekleştirdiğimiz çalışmalar sonucunda anlaşılmaktadır. Bema güney duvarda, 0.00-0.60 m. arasında mermer pano taklidi, geometrik süslemelere sahip duvar resimleri görülmektedir. Dıştan içe sırasıyla siyah, kırmızı, krem ve siyah konturlarla sınırlandırılmış panonun merkezinde kahverengi, krem ve siyah kök boya ile oluşturulmuş geometrik süslemeler yer almaktadır. Bu uygulama kilisenin ortalama 0.00-1.00 m. arasında mermer taklidi panolar şeklinde duvar resimleri ile bezeli olduğunu düşündürmektedir.

Resim 5. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Bema Güney Duvar, Geometrik Bezemeler (2017)

Çizim 2. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Bema, Güney Duvar, Geometrik Bezemeler (Gür ve Soykan, 2015)

Naos

Kilisenin özgün halinde kubbe merkezi, kasnak, pandantif, kemer yüzeyleri ve naos duvarlarında resimler yer almaktadır (Resim 6). Kubbe, kasnak ve pandantiflerdeki resimler tahrip olmuş sadece duvar resimleri parçaları ile resimlerin altlarındaki sıvalar günümüze ulaşmıştır.

Resim 6. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Naos, Kuzey ve Doğu Duvarlar (sol), Naosun Batı ve Güney Kemer Yüzeylerindeki Figürler, Güneybatıya Bakış (2015)

Kubbe kasnağı ile kemerleri birbirinden ayıran yatay silme üzerindeki yazıtların iki farklı dönemde yapıldığı yazı karakterlerinden anlaşılmaktadır. Alt katmandaki, tüm silmeyi dolanan yazıtın 1448 ile 1818 arasında (Resim 7-8); üst katmandaki diğer yazıtın ise 1818 ile 1923 arasında (Resim 8) yapılmış olduğu düşünülmektedir. İlk evrenin izleri doğuda, ikinci evrenin izleri ise güneydoğu, güneybatı ve doğuda parçalar şeklinde görülmektedir.

Resim 7. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Naos, Kasnak, 3. Evreye Ait Yazıtlar

Resim 8. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Naos, Kasnak, Doğudaki Silme, İki Evreli Yazıtlar

Yayınlarda kilisenin pandantiflerinde İncil yazarlarının yer alabileceği üzerine görüş önerileri sunulmuştur (Buchwald, 1969: 21-22). Kilise resim programları dikkate alındığında bu önerinin doğru olabileceği fakat günümüzde pandantiflerdeki sıvaların dökülmüş olması ve var olan sıvalardaki tasvirlerin anlaşılabilmesi de net bir kanıya varmamızı engellemektedir.

Naosta güneydoğu ve güneybatı pandantifleri incelendiğinde iki ayrı siva tabakası görülmektedir (Resim 9-11). Pandantiflerdeki sıvalarda beyaz zemin üzerine sarı ve kahverengi tonlarda dikey şeritler halindeki bitkisel süslemelerin 1448 ile 1818 yılları arasında (3. evre), güneydoğu pandantifte görülen daha koyu renkli dördüncü evrenin ise 1818 ile 1923/1924 yılları arasında yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Günümüze büyük ölçüde gelebilen güneydoğu pandantifteki tasvir ve yazıt da okunamamaktadır.

Resim 9. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Pandantif

Resim 10. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Kuzeydoğu Pandantif

Resim 11. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Güneydoğu Pandantif

Naosta kubbeyi taşıyan yuvarlak kemerlerin yüzeylerinin her birinde altışar madalyon, içlerinde ise Eski Ahit Peygamberleri tasvirleri yer almaktadır (Resim 12-15). Büst şeklinde ve cepheden tasvir edilen figürlerin yüzleri özellikle tahrip edilmiş, birçoğunun sıvaları da zaman içerisinde dökülmüştür.

Resim 12. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Doğu Kemer Yüzeyindeki Figürler, Detay (2015)

Resim 13. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Kuzey Kemer, Madalyonların İçerisindeki Figürler

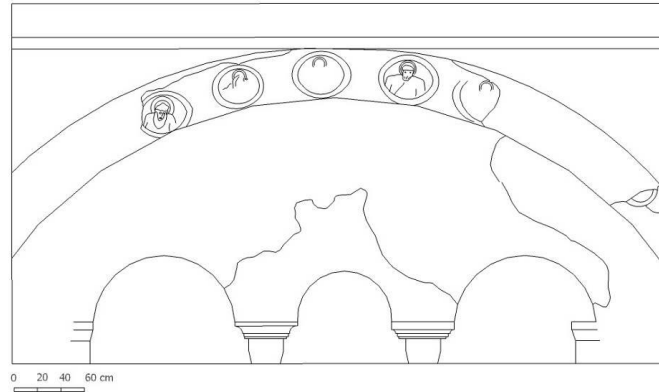

Resim 14. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Batı Kemer, Madalyonların İçerisindeki Figürler

Resim 15. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Güney Kemer, Madalyonların İçerisindeki Figürler

Kemerlerin yüzeylerindeki madalyonlar açık sarı konturlarla sınırlıdır. Koyu kırmızı zemin üzerine tasvir edilen tekli büst şeklindeki figürlerin, başlarında sarı haleler, ellerinde ise açık tomalar bulunmaktadır (Çizim 3).

Çizim 3. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Kuzey Duvar (Tribelon) ve Kemer Yüzeyindeki Tekli Figürler (Soykan ve Gür, 2015)

Günümüze ulaşan madalyonlardan sadece kuzey kemer yüzeyinde, batıda başlangıç seviyesindeki madalyon içinde, cepheden uzun beyaz sakallı ve beyaz saçlı figürün başının yanında büyük harflerle ΖΑΧΑΡΙΑΣ yazmaktadır (Resim 16). Yunanca “Ζαχαρίας” (Zekeriya) yazısı bu figürün Eski Ahit Peygamberi Zekeriya olduğunu göstermektedir.

Resim 16. Kumiya Başmelekler Kilisesi, Kuzey Kemer Yüzeyi, Eski Ahit Peygamberi Zekeriya Kuzey kemerde doğudan dördüncü sırada yer alan madalyon içinde başka bir Eski Ahit Peygamberinin daha büst şeklinde tasviri bulunmaktadır (Resim 17). Başı haleli, büst şeklindeki Eski Ahit Peygamberi sol elinde açık tomar tutmakta, sağ eliyle ise takdis yapmaktadır. Eski Ahit Peygamberinin sol omzunun üzerindeki yazıt, Η // ΙΑΣ olarak okunmaktadır. ΗΣΑΙΑΣ olarak tamamlandığında figürün Eski Ahit Peygamberi ΗΣΑΙΑΣ (İşaya) olduğu düşünülmektedir.

Resim 17. Kumiya Başmelekler Kilisesi, Kuzey Kemer Yüzeyi, Eski Ahit Peygamberi İşaya (?) (Sol), Naos Güney Kemer Yüzeyi, Doğu, Eski Ahit Peygamberi Abraham (sağ)

Naos, güney kemerin doğusunda madalyon içinde başı haleli büst şeklindeki figürün sol omzunun üzerinde AB / A / M yazmaktadır. Yazıtın tamamlanmasıyla bu figürün Eski Ahit Peygamberi ABPAAM (Abraham) olduğu anlaşılmıştır.

Naos, doğu kemerin kuzeyinde, kemer yüzeyinde madalyon içinde büst şeklinde, başı haleli elinde tomar tutan bir figür yer almaktadır. Sol omzunun üzerindeki yazıt tamamlandığında Eski Ahit Peygamberi ΙΣΑΑΚ (İshak-?) olabileceği düşünülmektedir.

Diğer madalyonların içlerinde ise kısmen korunmuş büst şeklinde tekli figürler görülmektedir. Kuzey kemerde, eksenin doğusundaki tekli figür, başı haleli, kahverengi ya da gri saçlı, uzun sakallıdır. Bir elinde kapalı kutsal kitap ya da açık tomar tutan figürlerin adları tahrip olduğu için tanımlanamamaktadır.

Güney ve kuzeydeki kemerin doğusunda, içte beyaz zemin üzerine iki taraftan kırmızı şeritlerle sınırlandırılmış duvar resimleri görülmektedir (Resim 18). Aşırı tahrip olan ve ilk evreye (8.-9. yüzyıl) ait resimlerin yüzeyinde herhangi bir figür bulunmamaktadır.

Resim 18. Kumiya Başmelekler Kilisesi, Naos Güney ve Kuzey Kemerler, Doğudaki Yüzeyler

Narteks

Kilisenin narteksindeki duvar resimleri diğer duvar resimlerine kıyasla daha iyi durumdadır. Kubbe iç yüzeyindeki resimler dökülmüş, sadece sıva kalıntıları günümüze ulaşmıştır (Resim 19). Kasnak

ve narteks kuzey duvardaki resimler kısmen tahrip olmuş fakat genel hatlarıyla tasvir edilebilmektedir. Kubbe kasnağında Eski Ahit konulu dini konular yer almaktadır. Sahnelerin üstlerindeki Yunanca yazıtlar tasvirlerin ikonografik açıdan değerlendirilmesinde yardımcı olmuştur.

Resim 19. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteks, Kubbe ve Kubbe Kasnağı, Doğu ve Batı Duvarlar

Sekiz dilimli kasnakta, yuvarlak kemerli pencerelerin altlarındaki dikey dikdörtgen kesimlerin her birinde Eski Ahit temalı ayrı bir sahne tasvir edilmiştir. Batı duvarda “*Kabil’in Habil’i Öldürmesi*”, kuzeybatı duvarda “*Nuh Tufanı*”, kuzey duvarda “*İbrahim’in İshak’ı Kurban Etmesi*”, kuzeydoğu duvarda “*Kutsal Ahit Sandığı’nın Taşınması*”, güney duvarda “*İlk Günah*”, güneybatı duvarda ise “*Adem ve Havva’nın Sürgünü*” yer almaktadır. Kasnakta bulunan sekiz kompozisyonun beşi saat yönünde yukarıdaki gibi tanımlanmış, doğu ve güneydoğudaki iki sahne ise tanımlanamamıştır.

Narteks kubbe kasnağı, batı duvarda Kabil(Kayın)’in Habil’i Öldürmesi tasvir edilmiştir (Resim 20). Koyu mavi zemin üzerinde geçen tasvirin üstünde Yunanca “*Η δολοφονία του Κάιν του Αβελ*” (Kabil’in Habil’i Öldürmesi) yazmaktadır. Tanrı’ya Çoban Habil’in yaptığı sunular kabul edilirken kardeşi çiftçi Kabil’in sunuları kabul edilmemiştir. Bunun üzerine kardeşini kıskanan ve O’na karşı nefret duyan Kabil’in kardeşi Habil’i öldürmesi Eski Ahit’in Yaratılış bölümünde anlatılmaktadır.

“Adem karısı Havva ile yattı. Havva hamile kaldı ve Kayın’i doğurdu. “RAB’bin yardımıyla bir oğul dünyaya getirdim” dedi. Daha sonra Kayın’in kardeşi Habil’i doğurdu. Habil çoban oldu, Kayın ise çiftçi. Günler geçti. Bir gün Kayın toprağın ürünlerinden RAB’be sunu getirdi. Kabil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil’i ve sunusunu kabul etti. Kayın’le sunusunu ise reddetti. Kayın çok öfkeleni, suratını astı. RAB Kayın’e, “Niçin öfkelenin?” diye sordu, “Niçin surat astın? Doğru olanı yaparsan, seni kabul etmez miyim? Ancak doğru olanı yapmazsan, günah kapıda pusuya yatmış, seni bekliyor. Ona egemen olmalısın.” Kayın kardeşi Habil’e, “Haydi, tarlaya gidelim” dedi. Tarlada birlikteyken kardeşine saldırıp onu öldürdü.” (Yaratılış, 4: 1-8).

Kompozisyon iki tarafta bitkisel süslemelerle sınırlandırılmıştır. Sahnenin güneyinde budanmış bir ağaç, kuzeyinde ise daha ince bitki dalları ve yaprakları yer almaktadır. Sahnenin merkezinde Kabil yer alırken, Habil’in tasviri tamamen tahrip olmuş ve dökülmüştür. Belden yukarısı günümüze ulaşan Kabil, kırmızı ve beyaz tonlara sahip dönemin kıyafetleri içinde, uzun ve dalgalı saçlarıyla betimlenmiştir. Kabil sağ elinde tuttuğu büyük kahverengi taşı, kardeşi Habil’in başına vurmak üzereyken betimlenmiştir. Habil ise yerde, bir elini Kabil’e kaldırarak vurmasını engellemeye çalışırken tasvir edilmiştir. Sahnenin iki yanında yer alan bitkisel dekorlar, bu olayın tarlada geçtiğini anımsatmak için işlenmiş dekoratif ürünlerdir.

Resim 20. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Narteks Kubbe Kasmağı, Batı Duvar, Kabil'in Habil'i Öldürmesi

Narteks kasmağı kuzeybatı duvarda Nuh Tufanı tasvir edilmiştir. Koyu mavi zemin üzerinde üstte beyaz renkteki Yunanca yazıtta “*O Kataκλωσμός*” (Tufan/Sel) okunmaktadır (Resim 21). Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde bu olay gerçekleşmeden önce Tanrı ile Nuh arasındaki konuşmalar, Nuh Tufanı ve Tufan sonrasında gemiden yeryüzüne ayak basarak çoğalmaları konusu tüm ayrıntılarıyla sunulmuştur (Yaratılış, 6-8). Sahnenin merkezinde, kahverengi Nuh'un gemisi, altta ise büyük dalgalı sular tasvir edilmiştir. Olayın gerçekleştiği azgın suların çevresinde herhangi bir kara parçasının bulunmaması, Yaratılış'ta geçen engin sulara atıf yapıldığını gösterir (Yaratılış, 6-8).

Bu olay Eski Ahit'te şöyle anlatılmaktadır;

“Tanrı Nuh'a, “İnsanlığa son vereceğim” dedi, Çünkü onlar yüzünden yeryüzü zorbalıkla doldu. Onlarla birlikte yeryüzünü de yok edeceğim. Kendine gofer ağacından bir gemi yap. İcini dışını ziftle, içeriye kamaralar yap. Gemiye şöyle yapacaksın: Uzunluğu üç yüz, genişliği elli, yüksekliği otuz arşın olacak. Pencere de yap, boyu yukarıya doğru bir arşını bulsun. Kapıyı geminin yan tarafına koy. Alt, orta ve üst güverteler yap. Yeryüzüne tufan göndereceğim. Göklerin altında soluk alan bütün canlıları yok edeceğim. Yeryüzündeki her canlı ölecek. Ama seninle bir antlaşma yapacağım. Oğulların, karın, gelinlerinle birlikte gemiye bin. Sağ kalabilmeleri için her canlı türünden bir erkek, bir dişi olmak üzere birer çifti gemiye al. Çeşit çeşit kuşlar, hayvanlar, sürüngenler sağ kalmak için çiftler çiftler sana gelecekler. Yanına hem kendin, hem onlar için yenebilecek ne varsa al, ilerde yemek üzere depola.” Nuh Tanrı'nın bütün buyruklarını yerine getirdi. RAB Nuh'a, “Bütün ailenle birlikte gemiye bin” dedi, “Çünkü bu kuşak içinde yalnız seni doğru buldum. Yeryüzünde soyları tükenmesin diye, yanına temiz sayılan hayvanlardan erkek ve dişi olmak üzere yedişer çift, kirli sayılan hayvanlardan birer çift, kuşlardan yedişer çift al. Çünkü yedi gün sonra yeryüzüne kırk gün kırk gece yağmur yağdıracağım. Yaratığım her canlıyı yeryüzünden silip atacağım.” Nuh RAB'bin bütün buyruklarını yerine getirdi. Yeryüzünde tufan koptuğunda Nuh altı yüz yaşındaydı. Nuh, oğulları, karısı, gelinleri tufandan kurtulmak için hep birlikte gemiye bindiler. Tanrı'nın Nuh'a buyurduğu gibi temiz ve kirli sayılan her tür hayvan, kuş ve sürüngenler erkek ve dişi olmak üzere birer çift Nuh'a gelip gemiye bindiler. Yedi gün sonra tufan koptu. Nuh altı yüz yaşındayken, o yılın ikinci ayının on yedinci günü enginlerin bütün kaynakları fişkırdı, göklerin kapakları açıldı. Yeryüzüne kırk gün kırk gece yağmur yağdı. Nuh, oğulları Sam, Ham, Yafet, Nuh'un karısıyla üç gelini tam o gün gemiye bindiler. Onlarla birlikte her tür hayvan-evcil hayvanların, sürüngenlerin, kuşların, uçan yaratıkların her türü—gemiye bindi. Soluk alan her tür canlı çiftler çiftler Nuh'un yanına gelip gemiye bindi. Gemiye giren hayvanlar Tanrı'nın Nuh'a buyurduğu gibi erkek ve dişiydi. RAB Nuh'un ardından kapıyı kapadı. Tufan kırk gün sürdü. Çoğalan sular gemiyi yerden yukarı kaldırdı. Sular yükseldi, çoğaldıkça çoğaldı; gemi suyun üzerinde yüzmeye başladı. Sular öyle yükseldi ki, yeryüzündeki bütün yüksek dağlar su altında kaldı. Yükselen sular dağları on beş arşın aştı. Yeryüzünde yaşayan bütün canlılar yok oldu; kuşlar, evcil ve yabanıl hayvanlar, sürüngenler, insanlar, soluk alan bütün canlılar öldü. RAB insanlardan evcil hayvanlara, sürüngenlerden kuşlara dek bütün canlıları yok etti, yeryüzündeki her şey silinip gitti. Yalnız Nuh'la gemidekiler kaldı. Sular yüz elli gün boyunca yeryüzünü kapladı. Sonra Tanrı Nuh'u ve gemideki evcil ve yabanıl hayvanları anımsadı. Yeryüzünde bir rüzgar estirdi, sular alçalmaya başladı. Enginlerin kaynakları, göklerin kapakları kapandı. Yağmur dindi. Sular yeryüzünden çekilmeye başladı. Yüz elli gün geçtikten sonra sular

azaldı. Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat dağlarına oturdu. Sular onuncu aya kadar sürekli azaldı. Onuncu ayın birinde dağların doruğu görüldü” (Yaratılış, 6-8).

Resim 21. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteks Kubbe Kasnağı, Kuzeybatı Duvar, Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisi

Narteks kubbe kasnağı, kuzey duvarda İbrahim'in İshak'ı kurban etmesi tasvir edilmiştir. Koyu mavi zemin üzerine, üstte beyaz Yunanca yazıtta “*Η θυσία τοῦ Ἀβραάμ*” (Abraham'ın sunusu/kurbanı) yer almaktadır (Resim 22). Bu olay Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde tüm ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. 99 yaşındaki İbrahim ile adetten kesilmiş eşi Sara'nın doğacak çocukları ilk defa Tanrı tarafından müjdelenmiş, İshak doğduğunda İbrahim 100 yaşına basmıştır. Bu dönemde Tanrı, İbrahim'e O'nun soyunu İshak ile devam ettireceği söylemiş, zamanı geldiğinde ise Moriya'da Tanrı'nın isteği üzerine oğlu İshak'ı kurban etmesi istenmiştir (Yaratılış, 17-22). Tanrı'nın isteği üzerine yola koyulan İbrahim'in Moriya Bölgesi'nde oğlu İshak'ı kurban etmesi Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde şöyle anlatılmaktadır;

“Tanrı, “İshak'ı, sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git” dedi, “Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun.” İbrahim sabah erkenden kalktı, eşeğine palan vurdu. Yanına uşaklarından ikisini ve oğlu İshak'ı aldı. Yakmalık sunu için odun yarıktan sonra, Tanrı'nın kendisine belirttiği yere doğru yola çıktı. Üçüncü gün gideceği yeri uzaktan gördü. Uşaklarına, “Siz burada, eşeğin yanında kalın” dedi, “Tapınmak için oğlumla birlikte oraya gidip döneceğiz.” Yakmalık sunu için yardığı odunları oğlu İshak'a yükledi. Ateşi ve bıçağı kendisi aldı. Birlikte giderlerken İshak İbrahim'e, “Baba!” dedi. İbrahim, “Evet, oğlum!” diye yanıtladı. İshak, “Ateşle odun burada, ama yakmalık sunu kuzusu nerede?” diye sordu. İbrahim, “Oğlum, yakmalık sunu için kuzuyu Tanrı kendisi sağlayacak” dedi. İkisi birlikte yürümeye devam ettiler. Tanrı'nın kendisine belirttiği yere varınca İbrahim bir sunak yaptı, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların üzerine yattı. Onu boğazlamak için uzanıp bıçağı aldı. Ama RAB'in meleği göklerden, “İbrahim, İbrahim!” diye seslendi. İbrahim, “İşte buradayım!” diye karşılık verdi. Melek, “Çocuğa dokunma” dedi, “Ona hiçbir şey yapma. Şimdi Tanrı'dan korktuğunu anladım, biricik oğlunu benden esirgemedin.” İbrahim çevresine bakınca, boynuzları sık çalılara takılmış bir koç gördü. Gidip koçu getirdi. Oğlunun yerine onu yakmalık sunu olarak sundu”. (Yaratılış, 22: 1-14).

Yukarıda Eski Ahit'te de anlatıldığı gibi İbrahim oğlu İshak'ı hazırlamış olduğu sunak üzerine Tanrı'ya sunmak üzereyken tasvir edilmiştir. Resmin merkezinde iri vücut hatlarıyla tasvir edilmiş beyaz saçlı ve uzun beyaz sakalı İbrahim'in önünde sarı-kahverengi odun parçaları ile oluşturulmuş sunak ateşi, arkasında ise çalılıklara takılmış koç tasvir edilmiştir. İbrahim'in başının arkaya dönmüş şekilde betimlenmesi, koçun Tanrı tarafından gönderildiğini işaret etmek için yapılmış bir uygulamadır. İbrahim'in belden aşağısı, önündeki sunağın üstteki küçük kısmı ile koçun başı dışında, resmin aşağısı döküldüğü için tasvir edilememiştir.

Resim 22. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Narteks Kubbe Kasmağı, Kuzey Duvar, İbrahim'in İshak'ı Kurban Etmesi

Narteks kubbe kasmağı kuzeydoğu duvarda Kutsal Ahit Sandığının Taşınması tasvir edilmiştir (Resim 23). Kompozisyonda uzun, kahverengi dikdörtgen Ahit Sandığı'nı omuzlarında taşıyan din adamları görülmektedir. Bunlar başlarında sarı haleler, uzun beyaz sakallı ve beyaz saçlı olarak cepheden betimlenmiştir. Ahit Sandığı, Eski Ahit'te şöyle anlatılmaktadır;

“Ve halk, aralarında bulunayım diye Bana kutsal bir mekân yapacak. Kutsal Çadırı ve eşyalarını sana göstereceğim örneğe göre yapacaksınız. Akasya ağacından bir sandık yapacaklar; uzunluğu iki buçuk arşın, genişliği bir buçuk arşın ve yüksekliği bir buçuk arşın olacak. Sandığı saf altınla kaplayacaksınız, hem içten hem de dıştan kaplayacaksınız; yukarı kısmına çepçevre altın bir kenar süsü yapacaksınız. Sandık için altından dört döküm halka yapacaksınız; onları dört ayağın yukarisından sandığa takacaksınız; halkaların ikisi sandığın bir yanında, ikisi diğer yanında olacak. Akasya ağacından sııklar yapıp altınla kaplayacaksınız. Sııkları yanlardaki halkalara geçireceksiniz; sandık onlarla taşınacak. Sııklar sandığın halkalarında kalacak; oradan çıkarılmayacak. Hatırlatıcı olarak sana vereceğim levhaları sandığın içine koyacaksınız. Ve saf altından bir kapak yapacaksınız; uzunluğu iki buçuk arşın, genişliği bir buçuk arşın olacak. Altından iki kerubi yapacaksınız, onları kapağın iki ucuna dövme işi olarak yapacaksınız. Kerubilerin birini bir uçta, diğerini öteki uçta yap. Onları kapağın iki ucunda yapacaksınız. Kerubilerin kanatları yukarıya doğru açık olacak ve kanatlar kapağın üzerini örtecek. Kerubiler karşılıklı duracak ve yüzleri kapağa bakacak. Kapağı sandığın üzerine kapatacaksınız. Ve hatırlatıcı olarak sana vereceğim levhaları sandığın içine koyacaksınız. Orada sana görüneceğim ve kapağın üstünden, Hatırlatma Sandığı üzerindeki kerubilerin arasından seninle konuşacağım, İsrailoğulları için vereceğim tüm emirleri sana bildireceğim” (Çıkış, 25: 1-22).

Resim 23. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Kutsal Ahit Sandığı'nın Taşınması

Narteks kubbe kasmağı, güney duvarda İlk Günah tasvir edilmiştir (Resim 24). Koyu mavi zemin üzerine üstte Yunanca “σιν, ἀμαρτία” (İlk Günah) yazıtı okunmaktadır. Adem ve Havva'nın yaratılışları, Cennet'te işledikleri İlk Günah ve sonrasında Cennet'ten kovulmaları, Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde şöyle anlatılmaktadır;

RAB Tanrı'nın yarattığı yabani hayvanların en kurnazı yıldı. Yılan kadına, “Tanrı gerçekten, ‘Bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin’ dedi mi?” diye sordu. Kadın, “Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz” diye yanıtladı, “Ama Tanrı, ‘Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz’ dedi.” Yılan, “Kesinlikle ölmezsiniz” dedi, “Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyile kötüyü bilerek

Tanrı gibi olacaksınız.” Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi. İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladılar. Bu yüzden incir yaprakları dikip kendilerine önlük yaptılar. Derken, günün serinliğinde bahçede yürüyen RAB Tanrı'nın sesini duydular. O'ndan kaçıp ağaçların arasına gizlendiler. RAB Tanrı Adem'e, "Neredesin?" diye seslendi. Adem, "Bahçede sesini duyunca korktum. Çünkü çıplaktım, bu yüzden gizlendim" dedi. RAB Tanrı, "Çıplak olduğumu sana kim söyledi?" diye sordu, "Sana meyvesini yeme dediğim ağaçtan mı yedin?" Adem, "Yanıma koyduğün kadın ağacın meyvesini bana verdi, ben de yedim" diye yanıtladı. RAB Tanrı kadına, "Nedir bu yaptığın?" diye sordu. Kadın, "Yılan beni aldattı, o yüzden yedim" diye karşılık verdi. ".. Böylece RAB Tanrı, yaratılmış olduğu toprağı işlemek üzere Adem'i Aden bahçesinden çıkardı. Onu kovdu" (Yaratılış, 2-3).

Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde de anlatıldığı gibi duvar resminde, yasak meyveden yerken tasvir edildikleri, güneydoğu duvarda gözleri açılan Adem ve Havva'nın Cennet'ten kovuluşları tasvir edilmiştir. Sahne aşırı tahrip olduğu için merkezde büyük ve siyah bir ağacın gövdesine dolanmış kırmızı, kahverengi tonlara sahip, gövdesinde ise beyaz benekler olan iri bir yılan sahnenin merkezinde yer almaktadır.

Resim 24. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Narteks Kubbe Kasnağı, Güney Duvar, İlk Günah ve Ağaçtaki Yılan

Kasnağın güneybatı duvarında, koyu mavi zemin üzerine en üstte beyaz yazı ile Yunanca "H êçopía τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὔας" (Adem ve Havva'nın Sürgünü) yazmaktadır (Resim 25). Tanrı'nın sırasıyla yarattığı Adem ve Hava'yı Cennet'in merkezindeki yasak meyveyi yememeleri konusunda uyarmasına rağmen önce Havva, ardından Adem'in meyveyi yemeleriyle gözlerinin açıldığı bilinmektedir. Gözleri açılan Adem ve Havva'nın birbirini çıplak olarak görmeleri ve Tanrı'ya itaat etmemeleri üzerine ikisinin de Cennet'ten çıkartarak yeryüzüne kovulmalarına neden olmuştur (Yaratılış, 3: 23-24). Bu olayın tasvir edildiği kompozisyonda duvar resminin merkezinde, Cennet'ten kovulmaları üzerine ardı ardına yürürken tasvir edilmiş arkada uzun siyah saçlı ve sakallı Adem, önde ise uzun siyah saçlı Havva, başları öne eğik, utanç ve kovulmanın hüznüyle ilerlemektedir. Resmin merkezinde ise başı haleli daha büyük ve heybetli vücut hatlarına sahip Tanrı'nın meleği, siluet şeklinde tasvir edilmiştir. Sahnenin batısındaki (sol) figürler ise figürlerin belden aşağısı tahrip olduğu için tasvir edilememektedir.

Resim 25. Kумыaka Başmelekler Kilisesi, Narteks Kubbe Kasnağı, Güneybatı Duvar, Adem ve Havva'nın Cennet'ten Kovulması

Narteksin kuzey duvarında, doğu ve batıdan iki, ekseninde ise bir sütunun yer aldığı iki sivri taş kemerli niş içinde büyük birer melek tasvir edilmiştir (Resim 26). Ayakta ve cepheden tasvir edilen Başmeleklerin başlarında, sarı haleler, sırtlarında beyaz, sarı, kırmızı ve mavi tonlara sahip kanatlar, üzerinde ise sarı, kırmızı ve mavi tonlara sahip imparatorluk kıyafetleri yer almaktadır. Ellerinde sancak, kılıç, tomar ve globus tutan Başmeleklerin yüzleri özellikle kilisenin boş kaldığı dönemde kazınarak tahrip edilmiştir. Belden aşağısı zamanla tahrip olan meleklerden batıdaki daha sağlamdır.

Resim 26. Kумыака Başmelekler Kilisesi, Narteks Kuzey Duvar, Başmelekler

Meleklerden batıdaki sarı halesinin hemen batısında beyaz Yunanca harflerle yazılmış adı yer almaktadır. Bu alan aşırı tahrip olduğu için meleğin adı okunamamıştır. Kuzeydeki nişlerden doğudakinin içinde yer alan meleğin adı, başındaki sarı halesinin iki yanında beyaz Yunanca “Άγιος Μιχαήλ” (Aziz Mikhail) yazmaktadır. Mikhail’in yazıt doğrultusunda tanımlanması, batıdaki nişte yer alan meleğin Gabriel olduğunu düşündürmektedir. Bu koşulda Gabriel sağ elinde ince ve uzun bir sancak, sol elinde ise tomar tutmaktadır. Mikhail ise sağ elinde ince ve uzun bir kılıç, sol elinde ise globus yer almaktadır (Resim 27, Çizim 4).

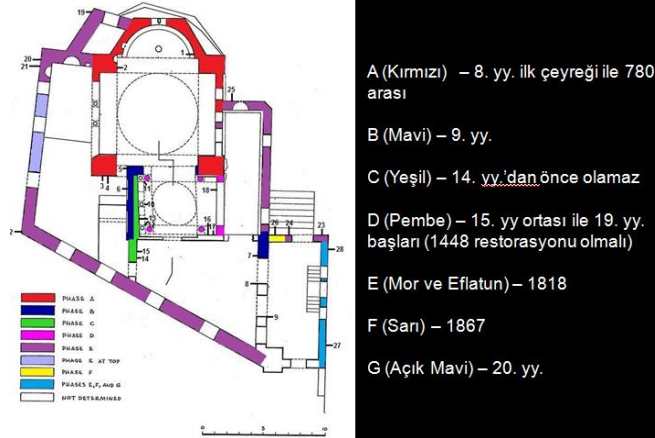
Resim 27. Kумыака Başmelekler Kilisesi, Narteks Kuzey Duvar, Başmelekler (Batıda Gabriel, Doğuda Mikhael)

Çizim 4. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Kuzey Duvardaki Başmelekler (Gür ve Soykan, 2015)

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Başmelekler Kilisesi'ndeki duvar resimlerinde yoğun olarak bozulmalar ve sahne kayıpları mevcuttur. Yapının ilk inşa tarihinden itibaren yapı topluluğuna eklemeler yapıldığı için duvar resimlerinde farklı sıva tabakaları görülmekte ve duvar resimleri çeşitli evrelere tarihlendirilmektedir (Çizim 5).

Çizim 5. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Plan, Evreler (Soykan, 2018: Çizim 112)

Başmelekler Kilisesi'ndeki duvar resimlerini incelediğimiz zaman apsinin güneydoğu köşesinde, zemin seviyesindeki geometrik bezemelerin ana mekanla aynı tarihlerde yapılmış olma ihtimali yüksektir. Naos kubbesinin kemerlerinde bulunan madalyon içindeki figürlerin de orijinalde var olabileceği, günümüzdeki halini de 1818-1923 yılları arasındaki restorasyonlar sonucunda almış olabileceği düşünülmektedir.

Apsis nişi defalarca boyandığı için buradaki resim programı hakkında herhangi bir görüş öne sürmek günümüz koşullarında mümkün değildir. Apsis yarım kubbesinde büyük bir mandorla görülmektedir (Resim 28).

Resim 28. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Apsis Nişi ve Apsis Yarım Kubbesindeki Mandorla

1969 yılında yöre halkı ile görüşerek incelemelerde bulunan Buchwald, apsis yarım kubbesinde herhangi bir resim programı tespit edememesine rağmen burada Meryem'in Mabede Takdimi'nin tasvir edildiğini öne sürmüştür (1969: 21-22). Meryem'in Mabede Takdimi sahnesinde mandorla kullanımı çok nadir görülen bir uygulamadır ve mandorla uygulaması burada Metamorphosis (Başkalaşım), Pantokrator İsa, Meryem ve İsa gibi daha farklı konuların tasvir edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Kubbenin duvar resimleri tamamen döküldüğü için herhangi bir öneride bulunmak mümkün değildir fakat net olmamakla birlikte kubbe kasnağında 12 pencerenin arasındaki aynı sayı tutarında tekli ve ayakta duran figürler görülmektedir. Araştırmacılar kubbe kasnağında azizlerin yer aldığını öne sürmüştür (Buchwald, 1969: 21-22). 12 dilimin yer aldığı pencere aralarında, Eski Ahit Peygamberleri, 12 Havari ya da Azizlerin bulunma ihtimalinin çok yüksek olmasına karşın günümüz koşullarında net bir şey söylemek mümkün değildir.

Narteks kubbe kasnağındaki sahneler günümüzde büyük ölçüde korunmaktadır. Kasnağın kuzeydoğu, doğu ve güneydoğusundaki üç sahnenin aşırı tahrip olması sebebiyle günümüze ulaşmadığı, bunlardan ise sadece kuzeydoğudaki sahnenin küçük bir bölümünün sağlam olduğu görülmüştür. İncelemelerimiz sırasında kasnağın sekiz diliminde sırasıyla şu sahneler tespit edilmiştir;

Güney duvar, *İlk Günah*,

Güneybatı duvar, *Adem ve Havva'nın Cennet'ten Kovulması*

Batı duvar, *Kabil'in Habil'i Öldürmesi*

Kuzeybatı duvar, *Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisi*

Kuzey duvar, *İbrahim'in İshak'ı Kurban Etmesi*

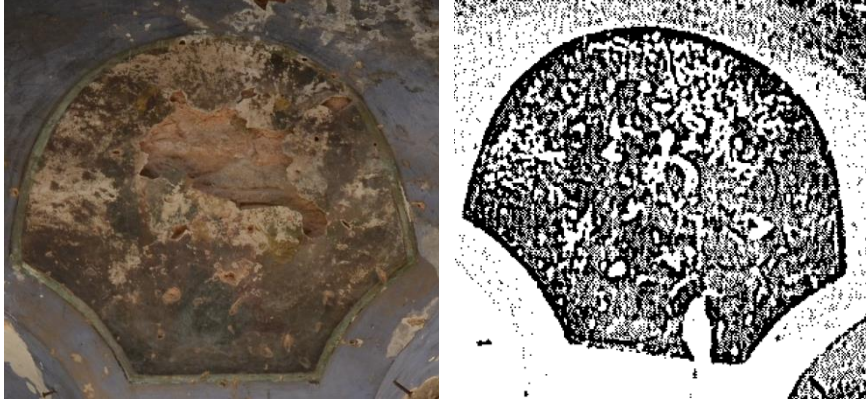
Kuzeydoğu duvar, *Kutsal Ahit Sandığı'nın Taşınması*

Doğu duvar, ... (?)

Güneydoğu duvar, ... (?)

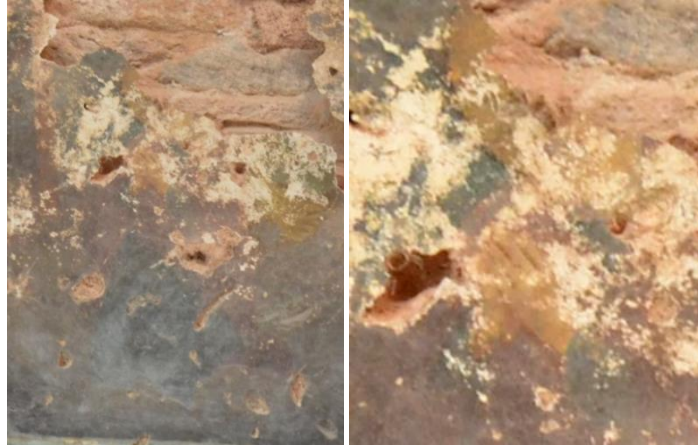
Doğu ve güneydoğu duvarlardaki resimler döküldüğü için kalıntılar üzerinden buradaki resim programı hakkında bir görüş öne sürmek mümkün değildir. Yukarıdaki Eski Ahit konulu sahnelere bakıldığında günümüzde duvar resimleri tespit edilemeyen doğu ve güneydoğudaki alanlarda Musa'nın hayatı ile ilgili kompozisyonların bulunabileceği düşünülmektedir.

Buchwald, narteks kuzey duvarda kemerlerin üstünde eksende "Meryem'in Taç Giyme Töreni" kompozisyonunun bulunduğunu belirtmektedir (1969: 21). Son 50 yılda tahrip olduğu gözlemlenen kompozisyonadaki figürler, zaman içinde sıvaların dökülmesiyle tasvir edilememektedir (Resim 29).

Resim 29. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteks, Kuzey Duvar (Sol), Sağ (Buchwald, 1969: 21)

Meryem'in taç giyme töreninde, eksende altta yer alan Meryem'in üzerinde koyu mavi bir elbise, başında sarı hale, yüzü batıya dönmüş ve ellerini göğüs hizasında birleştirerek, Tanrıya minnettarlığını sunarken betimlenmiştir (Resim 30).

Resim 30. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteks, Kuzey Duvar, Meryem'in Taç Giymesi ve Ayrıntı

Nartekste, kasnakta Eski Ahit Yaratılış konulu tasvirler, kuzey duvarda ise iki baş melek tasvir edilmişken çok küçük bir alan içinde tasvir edilmiş olan Meryem'in Taç Giymesi sahnesi, Meryem konulu resimlerin dini yapılarda kronolojik bir sıra takip edebileceği gibi sistemsel uygulamaların dışında da yapılabirliğini hatırlatmaktadır (Önen-Ayten, 2014: 52). Ayrıca Kanonik İncillerde, Meryem'in yaşamı hakkında çok sınırlı bilgi bulunmaktadır. Ortaçağ'da Meryem'in yaşamını konu edinen sanatçıların Kanonik kaynaklar dışında Jacobus'un Protoevangelionu'na başvurdukları bilinmektedir (Önen-Ayten, 2014: V). Burada betimlenen konu ise Apokrif kökenlidir. 13. yüzyıldan itibaren başlayarak 14. yüzyıla birlikte yaygınlaşan Meryem siklusu (Peker 2005: 343 -349), bölgedeki dini yapılarda görülen siklus kompozisyonlarının en erken 13.-14. yüzyıllara tarihlenebileceğini düşündürmektedir.

Yeşil kontur ile sınırlandırılmış, koyu mavi zemin üzerine betimlenen sahnenin merkezi tamamen dökülmüş, iki yanında ise başlarında sarı haleler bulunan karşılıklı iki figür görülmektedir. Figürlerden batıdaki başında sarı hale ve dalgalı saçlar görülürken, doğudaki figürün ise sadece başında büyük bir sarı hale görülmektedir. Batıdaki figürün uzun kıyafeti kırmızı ve koyu yeşil tondadır. Sahnenin merkezinde dökülen alanda, altta oturur pozisyonda, başında sarı büyük bir hale yer alan, uzun elbiseli bir figür yer almaktadır. Bu sahne ikonografik açıdan Meryem'in Taç Giyme Töreni'ni hatırlatmaktadır.

Kilisenin bazı bölümleri tamamen değişime uğradığı için değişen alanlardaki resim programı varsa da günümüze ulaşmamıştır. Bithynia sınırlarındaki dini yapılarda da özgün duvar resmi günümüze

ulaşmış kilise sayısı yok denecek kadar azdır. Özellikle Panagia Pantobasilissa (Kemerli) Kilise'nin güney duvarında Başmelek Mikhael ve bani tasvirleri dikkat çekmektedir (Pekak, 2009: 172) (Resim 31). Kemerli Kilise'nin duvarlarında tespit edilen üç farklı evreye ait resimler (Pekak, 2009: 172), Başmelekler Kilisesi'ndeki en az üç evreye ait naos ve narteks duvar resimlerini hatırlatmaktadır. Bu durum bölgedeki kiliselerin duvar resimlerinin birkaç defa restore edildiğini göstermektedir. Ayrıca Başmelekler Kilisesi'nde narteksin kuzeyindeki Başmeleklerin dalgalı, uzun kahverengi saçları, Kemerli Kilise, güney duvardaki Başmelek Mikhael'in saçları ile aynı tasarıma sahiptir.

Resim 31. Panagia Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi, Başmelek Mikhael, Güneybatı Köşe Odası, Güneye Bakış (2015)

Narteks pandantiflerinde büst şeklinde tekli figürler görülmekte fakat tasvirler tahrip olduğu için yüzleri ve kıyafetleri anlaşılamamaktadır. Kuzeydoğudaki pandantifte başında kırmızı konturla sınırlanmış sarı hale bulunan, kanatları açık bir tasvir; güneybatıdaki pandantifte ise yine başında kırmızı konturla sınırlanmış sarı hale görülen büst şeklinde bir tasvir yer almaktadır (Resim 32).

Resim 32. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteks, Kuzeydoğu Pandantif, İncil Yazarı Matta ya da Ioannes

Kuzeybatı pandantifteki, dışta siyah bir kontur ile sınırlanmış kompozisyonun merkezinde bulunan tekli figürün başında sarı hale, halelin dışında kırmızı kontur, kanatlarında ise krem, kırmızı ve sarı tüyler görülmektedir. Bu uygulama pandantiflerde İncil yazarlarının personifikasyonlarının yer aldığını göstermektedir. İncil yazarları arasında Matta ya da Ioannes, sembolik olarak kanatlı olarak gösterilmektedir. İncil yazarı Matta kartal, Ioannes ise melek şeklinde sembolik olarak tasvir edilmektedir. Buradaki tasvir ya Ioannes'in ya da Matta'nın kanatlı sembolik tasviri olmalıdır (Resim 33).

Resim 33. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteks, Güneybatıdaki Pandantif

Başmelekler Kilisesi'ndeki duvar resimlerini yakın çevrede bulunan yapılarla karşılaştırarak değerlendirmek mümkündür. Zeytinbağı Kemerli Kilise'nin resim programı zamanla tahrip olmakla birlikte büyük oranda korunmuştur. Araştırmacılar ise yapıda iki tabaka şeklinde duvar resimlerinin yer aldığını öne sürmüştür (Mango ve Ševčenko, 1973: 239). Yapı hakkında doktora tezi hazırlayan araştırmacı ise duvar resimlerini Palaiologoslar Dönemi'ne (1261-1453), Meryem Siklusu'nu ise özellikle 13.-14. yüzyıllara tarihlendirmiştir (Aksöyek, 2009: IV). Başkent duvar resimleri ile benzer kompozisyon özelliklerine sahip olduğu ileri sürülen Kemerli Kilise'nin resim programı en geç 14. yüzyılın ilk çeyreği olarak tarihlendirilmiştir (Mango ve Ševčenko, 1973: 240).

Birinci evre duvar resimleri, 14. yüzyılın ilk yarısı (Aksöyek, 2009: 183); Bema kuzey duvarda Piskopos, prothesis doğu duvar, komünyon, kuzey haç kolu batı duvar, Yohakim'in reddedilmesi, kuzey duvar Erkek Martir, kuzey duvar Erkek Aziz, batı haç kolu, kuzey duvar, Meyem'e Müde, güney duvar Platyteria Meryem, güney duvar Asker Aziz, Güneybatı köşe odası, Başmelek Mikhael, güney duvar, Bani portreleri, ikinci evre duvar resimleri, yüzyıl (?) (Aksöyek, 2009: 183); güney haç kolu güney duvar, Aziz Ioannes Khrysosthomos, üçüncü evredeki duvar resimleri, 18. yüzyıl (Mango ve Ševčenko 1973: 239, Aksöyek, 2009: 183); kalis içinde İsa ve Aziz Ioannes Khrysosthomos olarak tanımlanmaktadır (Aksöyek, 2009: 108-118). Kemerli kilisenin duvar resimlerindeki üç restorasyon evresi, Başmelekler Kilisesi'nin duvar resimlerindeki restorasyon evreleriyle karşılaştırıldığında benzer dönem ve üslup özellikleri yansıtmaktadır.

Üslup

Palaiologoslar Dönemi'nde dini resimlere yeni bir canlılık kazandırılarak, ince ve uzun tasvir edilmiş figürler anıtsal resim sanatında yaygın olarak betimlenmiştir. Figürler bu dönemde ince, uzun olarak tasvir edilmelerinin yanında ince ve uzun parmaklı, koyu tonlarda ten rengiyle tasvir edilmiştir. Çok gösterişli kıyafetler, yüz hatlarındaki öne çıkan ağız, dudak ve burun çevreleri, dönemin çizgisel özellikleridir. Bazı örneklerde vücut hatları görülürken bazılarında kıyafetler vücut kıvrımlarını gizlemiştir. Bazı figürlerin jest ve mimikleri, beden dili, yönedikleri açılar kompozisyonu takip edenleri yönlendirmek için yapılmıştır. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmesi sahnesinde İshak, İbrahim'in doğusunda bulunurken başını batıya çevirerek Tanrı tarafından indirilen koçu işaret etmesi, Kabil'in Habil'i öldürmesi sahnesinde, Habil'in elini kaldırarak engel olmaya çalışması, Meryem'in Taç Giymesi töreninde, Meryem'in başına taç takarken Tanrı'ya minnettarlığını sunmak için ellerini göğüs ekseninde birleştirmesi, kilise içindeki üslupsal özelliklerin yansıtıldığını göstermektedir.

Malzeme Analizi

Apsisteki geometrik bezemelerde kırmızı, siyah ve turuncu kök boya kullanıldığı; naostaki madalyon içindeki figürlerde kahverengi, sarı ve mavi kullanıldığı; narteks kubbe kasnağındaki Eski Ahit konulu sahnelerde kırmızı ve gri kullanıldığı; narteksin kuzey duvarındaki başmelek tasvirlerinde ise sarı, kırmızı ve mavi kullanıldığı görülmektedir. Başmelek tasvirlerinden alınan siva örneklerinin kronometrik analizleri yapılmıştır. Analizler sonucunda Başmelek tasvirlerinde üst katmandan aşağıya doğru sırasıyla açık kahve, yeşil, açık/koyu mavi, sarı ve kırmızı renkler kullanılmıştır.

Başmelekler Kilisesi'nde malzeme analizi için örnekler temin edilmiş, harç, sıva/sıva katı ve sıva üzeri boya/pigment analizleri kapsamında analitik metotlar uygulanarak arkeometrik sonuçlar

edinilmiştir. Arkeometrik çalışmalar kapsamında kilisenin harç ve sıvalarında agrega özellikleri ve agregada katkı malzeme boyutu incelemeleri gerçekleştirilmiştir. Yapısal özellikleri incelenen sıvalar ve resimlerin ince kesitleri hazırlanarak optik-mikroskop analizleri tamamlanmıştır. Bu süreçte sıva ve resimlerin PED-XRF analizi ile kimyasal analizleri yapılmış, pigmentler üzerinde raman Analizi yapılarak kimyasal analizler tamamlanmıştır. İncelemeler Doç. Dr. Ali Akın Akyol'un uzmanlığında laboratuvar ortamında tamamlanmıştır. Veriler ışığında duvar resimlerinin sıva ve harcında bağlayıcı yapısını kireç ve kireç/kil karışımının oluşturduğu tespit edilmiştir. Duvar resimlerinin sıvası ile yapı harcının agregasında yoğun tuğla kırığı (agrega toplamında %5-20) ve organik parçaları (agrega toplamında %3-40) kullanılmıştır. Sıva ve harç agregasında kullanılan tuğla parçaları ve bitkisel organik dokunun, yapının nemden kaynaklanan bozulmalarını minimuma indirmek için bilinçli olarak yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bitkisel/organik bileşenler sıvanın yüzeye tutuculuğu güçlendirmektedir. Analizler bu gibi olumlu ve bilinçli uygulamaların dışında yapının sıvası ile harç tabakasında kullanılan deniz kumu içindeki yoğun tuz oranının aşırı tahribata neden olduğunu göstermiştir. Bu durum yapıdaki nem oranının artmasına ve duvar resimlerinin aşırı tahrip olmasına neden olmuştur (Resim 34).

Resim 34. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Kuzey Duvar, Sıva, Agregada

Duvar resimleri analiz çalışmaları boya/pigmentlerin açık mavi/koyu mavi, açık kahve, sarı, yeşil, bordo ve kırmızı tonlara sahip olduğunu göstermiştir. Çoğunlukla koyu mavinin hakim olduğu resimlerde kromametrik analiz tanımlamaları yapılmıştır. Raman analizleri duvar resimlerinin mavisinde dolomit, yeşilinde malahit, bordosunda hematit, kırmızı tonunda ise siderit tespit edilmiştir.

SONUÇ

Başmelekler Kilisesi'nde apsis, bema, naos, kubbe kasnağı ile yuvarlak kemerlerin yüzeyi, pantantifler, narteks, narteks kubbe kasnağı, narteks pantantifleri ile pantantiflerin aralarındaki boşluklar ve narteksin kuzeyinde duvar resimleri yer almaktadır. Başmelekler Kilisesi duvar resimleri, üslup, tarihlendirme ve bölgedeki dini yapılardan hareketle araştırmacılar tarafından çeşitli evrelere tarihlendirilmiştir. Hasluck tarihlendirme önerisi yapmadan kilisede duvar resimlerinin bulunduğunu ifade etmiş (1906/1907: 295, 297), Buchwald kilisedeki duvar resimlerinin en geç 14. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirmiş (1969: 21-22), Köroğlu, tarihlendirme önerisi yapmadan yapıdaki duvar resimlerinin varlığından bahsetmiş (1994: 74-77), Soykan ise kilisedeki genel resim programını 14. yüzyıla tarihlendirmiş ve naos kemerlerindeki madalyonların içlerinde yer alan Eski Ahit Peygamberlerinin yapının özgününde bulunduğunu, son halini ise 19. yüzyılda aldığını öne sürmüştür (2018: 195).

Kilisenin resim programını inceleyen araştırmacılardan sadece Soykan, duvar resimlerinin üç evreye tarihlendirilebileceği üzerine görüş önerileri sunmuştur. Diğer araştırmacılar ise çoğunlukla kilisede resim programının bulunduğunu ifade ettikten sonra plan tipolojisi yapmayı tercih etmiştir. Araştırmacılar kilisenin ilk inşa edildiği tarihten sonra (780), 20. yüzyıla kadar ilavelerle defalarca değişime uğradığını ifade etmiştir (Hasluck, 1906/7: 295-297; Buchwald, 1969: 26-33).

Günümüzde nerede olduğu bilinmeyen, ilk defa MacFarlane (1850: 86-92) tarafından yerinde okunan, devamında ise sırasıyla Hasluck (1906/7: 294-298), Kleonymos ve Papadopoulos (1867: 149), Buchwald (1969) tarafından belgelenen narteks güney duvardaki inşa kitabesi Foss (1969: 64-69) tarafından kapsamlı şekilde ele alınmıştır (Resim 35).

+ οὗτος ὁ θεῖος ναὸς τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχ-
ῶν ἀνεγέρθη τὸ πρῶτον ἐπὶ τῆς βασιλείας Κων-
σταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου κατὰ τὸ ἐ-
πτακοσιοστὸν ὀγδοηκοστὸν ἔτος, ἀνεκαινίσθη
5 ἡ δὲ ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πα-
λαιολόγου κατὰ τὸ χιλιοστὸν τετρακοσιοστὸν τε-
σσαρακοστὸν ὄγδοον ἔτος, ἥδη δὲ ἀνοικο-
δομήθη ἐπὶ τῆς κραταίας (!) βασιλείας τοῦ κ-
ραταιοτάτου καὶ εὐσπλαγγχνικωτάτου ἀνα-
10 κτος Σουλτᾶν Μωχμὸντ τοῦ β' διὰ πρ-
οσκυνητοῦ χατ[τ]λου κατὰ τὸ χιλιοστὸν ὀκτακο-
σιοστὸν δέκατον ὄγδοον ἔτος ἀρχιερα-
τεύοντος τοῦ πανερωτάτου μητροπολίτου
15 ἀγίου Προύσπης Κυρίου Παναρέτου διὰ
συνδρομῆς τῶν εὐσεβῶν
χριστιανῶν.

Bu yüce Başmelekler kutsal kilisesi ilk olarak imparator Konstantin Porfyrogennitos tarafından 780 yılında yapıldı. İmparator Konstantin Paleologos tarafından 1448 yılında restore edildi. Şimdi ise şanlı ve merhametli padişahımız, II. Sultan Mahmut'un zamanında verilen saygılı Hattı'nın izniyle 1818 yılında Bursa Metropoliti Sayın Panaretos hazretleri zamanında tekrar inşa edildi, mümin Hıristiyanlar'ın yardımıyla.

Resim 35. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Narteksin Güneyindeki Günümüze Ulaşmayan İnşa ve Onarım Kitabesi (Foss, 1969: 64, Soykan, 2018: 26)

İlk evreye tarihlendirilen ve narteksin güneyinde günümüze ulaşmayan inşa ve restorasyon kitabesinde MacFarlane (1850: 86-92), Hasluck (1906/7: 294-298), Kleonymos ve Papadopoulos (1867: 149), Buchwald (1969: 64-69) Başmelekler Kilisesi'nin ilk evresinin 780 yılında inşa edildiği, 1448 ve 1818 senelerinde ise restore edildiği yazmaktadır. Ayrıca kilisenin ilk inşa evresi hakkında bilgi sahibi olduğumuz önemli diğer veriler ise naos kuzey duvarda yer alan tribelonun sütun başlıklarındaki monogramlardır. Batıdaki kesik piramit sütun başlığı üzerinde yer alan monogramda “Bessou ya da Eusebiou” (Resim 35, Çizim 6), doğudaki kesik piramit başlıkta ise “Georgiou Theophanous” (Resim 36, Çizim 7) monogramı yer almaktadır. Monogramlar ve harf karakterleri, tribelondaki monogramların kilisenin ilk inşa evresinde yer aldığı ve İmparator VI. Konstantin Porfyrogennitos (776-796) dönemine tarihlendirilmesi gerektiğini kanıtlamaktadır (Soykan, 2018: 23).

Resim 35/Çizim 6. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Naos Kuzey Duvarındaki Monogramlar (Batı)

Resim 36/Çizim 7. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, Naos Kuzey Duvarındaki Monogramlar (Doğu)

İkinci evreye tarihlendirilen narteksin kuzey ve güneyi 9. yüzyılda inşa edilmiş, üçüncü evrede ise en erken 14. yüzyıla tarihlenebilen narteksin kuzey duvarda önemli değişimler yaşanmıştır. Dördüncü evrede 1448 ile 19. yüzyılın başları arasında narteksin içine dört sütun yerleştirilmiş ve narteksin güney duvarda düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerde kubbenin, ilave edilen sütunlarla desteklendiği ifade edilmiştir (Buchwald, 1969: 26-33).

Kilisede tespit edilen beşinci restorasyon çalışması 1818 yılına tarihlendirilmektedir (Hasluck, 1906/7: 285-308). Bu dönem restorasyonlarını 1818-1862 arasında tarihlendiren Buchwald bu görüşünü kapının üzerindeki 1862 tarihli yazıta dayandırmaktadır (1969: 32) (Resim 37-38). 1818 tarihli

restorasyonları Bursa Metropoliti Panaretos döneminde yaptırılmıştır. Panaretos (1817-1820) tarihleri arasında Bursa Metropoliti olarak görevde bulunmuştur (Kandis, 1883: 141).

Yazıtın orijinali:

“MICTITI KYPI/E TON ΔΟΥΛΟΝ/ COY XPICTOY /1818”

Yazıtın çevirisi:

“Hatırla, Rabbim, kulunu, İsa'nın kulunu/ 1818”

Resim 37. Kumiya Başmelekler Kilisesi, Batı Cephenin Güneyindeki Köşe Taşı, 1818 Tarihli Yazıt (Soykan, 2018: 26)

Yazıtın orijinali:

“ΕΙΠΕΝ Ο ΚΥΡΙΟΣ
ΕΝ ΤΟΥΤΟ ΓΝΟΣΟΝΤΑΙ ΠΑΝΤΕΣ ΟΤΙ Ε
ΜΟΙ ΜΑΘΗΤΑΙ ΕΣΤΕ ΕΑΝ ΑΓΑΠΗΝ ΕΧΗΤΕ
ΕΙΣ ΑΛΛΗΛΟΙΣ 1862”

Yazıtın çevirisi:

“Birbirinizi sevdiğiniz zaman herkes bununla benim öğrencileri olduğumuzu anlayacaktır 1862.”

Resim 38. Kumiya Başmelekler Kilisesi, Nartekse Girişi Sağlayan Kapının Üzerindeki 1862 Tarihli Yazıt (Soykan, 2018: 26-27)

Altıncı restorasyon çalışması, 1867 yılına tarihlendirilmektedir ve H Mekanının (Giriş Mekanı) doğu duvarında çok küçük bir müdahaleden ibarettir. Bu dönem restorasyonları araştırmacılar tarafından belgelenerek çeşitli görüşler ileri sürülmüştür (Hasluck, 1906/7: 295, 297, 305; Buchwald, 1969: 30-33). Yedinci ve son çalışmalar ise yapının tarihi dokusundan tamamen farklı olarak yapılmış, Modern Dönem (20. yüzyıl) ilavelerini içermektedir.

Yukarıda ifade edilen inşa ve restorasyon çalışmalarından kilisenin ilk evresinde kilisenin inşası ve ikinci evrede resim programına ait bildiklerimiz yok denecek kadar azdır. Bema güney duvar, naos güney ve kuzeydeki kemer iç yüzeylerde yer alan krem üzerine kahverengi-kırmızı kök boylarla yapılmış, figürsüz resim programına ait duvar resmi kalıntılarını 8. yüzyılın ilk evresi ile 9. yüzyıl arasına tarihlendirmek mümkündür. Bema güney duvarda görülen krem zemin üzerine kahverengi geometrik şekillerden oluşan mermer taklidi duvar resimleri, inşa edildiği dönemin etkisi olarak yorumlanabilir. Ayrıca duvar resimleri günümüze gelebilmiş Bizans Dönemi kiliselerde, duvarların alt seviyelerinde zemin ile ortalama 1.00 m. arasındaki yatay kuşağın mermer taklidi duvar resimleriyle bezendiği, bu uygulamanın ise Geç Bizans Dönemi (1261-1453) dini yapılarında sıkça uygulandığı görülmektedir (Gür, 2019: 305-307). Bu gibi uygulamalar ve duvar resmi kalıntıların ilk evresini 8.-9. yüzyıllara tarihlendirmek mümkündür.

İkinci evre olarak tanımlanan duvar resimleri ise en geç 14. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Duvar resimlerinin bu ikinci evresinde Başmelekler kilisenin narteks kuzey duvarında yeni restorasyon faaliyetlerinin olduğu tespit edilmiştir. İkinci evre resim sanatı açısından ise kilisedeki en özgün kalıntılar narteks kuzey duvardaki Başmelekler (Gabriel ve Mikhael), renk, kıyafet ve üslup özellikleri açısından Kemerli Kilise ile benzerlik göstermektedir (Pekak, 2009: 172, Resim 66). Palaiologoslar Dönemi'nde (1261-1453) özellikle 14. yüzyılın ilk çeyreğine ait Kemerli Kilise'nin ilk evre resim programında (Mango ve Ševčenko, 1973: 239-240) görülen Başmelek Mikhael tasviri ile Başmelekler Kilisesi'ndeki melek tasvirleri büyük benzerlik göstermektedir (Aksöyek, 2009: 182-118).

Başmelekler Kilisesi'nin duvar resimleri bölgedeki yapıların dışında Palaiologoslar Dönemi'ne (1261-1453) tarihlendirilen İstanbul ve Anadolu başta olmak üzere Yunanistan Girit Adası, Mora Yarımadası ve Eğriboz Adası'ndaki kiliselerin duvar resimlerinde görülen resim programıyla üslup, renk ve kompozisyon özellikleri açısından büyük benzerlik göstermektedir. Tios Akropolü Kilise A Yapısı, Güney Parekklesion, apsis (Gür, 2019: 307, Resim 158, Çizim 70), Amasra Fatih Camii, Apsis (Gür, 2019: 412-415, Resim 207-211), İstanbul Khora Manastırı, Güney Parekklesion duvar resimleri (Ousterhout, 1987: 56, 62, Fig. 85), Trabzon Mavlavita Kaya Kilisesi (14. yüzyıl) (Bryer ve Winfield, 1985: 211), Tarsus Şapel (Bryer ve Winfield, 1985: 174-175), Panaghia Khalkeon Kilisesi (14. yüzyıl)

(Tsitouridou, 1985: Plate 19, 21), Yunanistan Aegina, Paliachora, Mavrikas Aziz Nikolaos Kilise (13. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 206), Yunanistan Mora Yarımadası Ariana, Başmelekler Kilisesi (13.-14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 223, Fig.299), Yunanistan Eğriboz Adası Kathenoi Aghia Trite Kilisesi (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 169, Fig. 177), Yunanistan Aegina, Paliachora, Kypseli Omorphi Kilise (Gkioles ve Pallis, 2014: 206), Yunanistan Mora Yarımadası Velanidia Aziz Panteleimon Kilisesi (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 228, Fig. 321), Yunanistan Girit Voutas, Kityros Aziz Paraskevi Kilisesi (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 242, Fig. 350), Yunanistan Girit Komitades, Aziz George Kilisesi (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 246, Fig. 365), Yunanistan Girit Maza Aziz Nikolaos Kilise (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 253, Fig. 384), Yunanistan Girit Alikambos, Panagia Kilise (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 254, Fig. 386) ve Yunanistan Girit Anadolu, Panagia Keragrammeni Kilise'deki (14. yüzyıl) (Gkioles ve Pallis, 2014: 286, Fig. 502) duvar resimleriyle Başmelekler Kilisesi'ndeki 2. evre duvar resimleri malzeme-teknik, üslup ve ikonografi açısından benzer özelliklere sahiptir.

Başmelekler Kilisesi'nin duvar resimlerinde üçüncü evreyi 1448-1818 yılları arasına tarihlendirmek mümkündür. Bu evrede kilisenin en büyük değişimi nartekste yaşanmıştır. Narteksin içine dört sütun yerleştirilmiş, güney duvarda düzenleme yapılmış, narteks pandantif, kasnak ve kubbe inşa edilerek yapıya dahil edildiği bilinmektedir (Buchwald, 1969: 26-33). Kasnak içinde çok kaba ve iri agregalı katkı malzemelerinin yer aldığı sıvalar ile üzerinde üslup birliğine sahip duvar resimleri yer almaktadır. Ayrıca üslup birliğinin yanında inşa tekniği ile de duvar resimlerini üçüncü evreye 1448-1818 yılları arasına tarihlendirmek mümkündür. Kasnaktaki sekiz sahneden sadece yedisi günümüzde kısmen tanımlanmaktadır. Bu kompozisyonlar Eski Ahit'in Yaratılış temalı sahneleridir. Ayrıca narteks pandantiflerinde de bu dönemde inşa edildiği bilinen İncil yazarlarının sembolik tasvirleri yer almaktadır. Naosta kubbe, kasnak, pandantifler, kasnaktaki yatay taş silmenin üzerindeki Yunanca yazıt, kasnak ve kubbeyi destekleyen yuvarlak kemerlerin yüzeyi, pandantifler ve apsis yarım kubbesindeki resim programının da üçüncü evrede tasvir edildiği düşünülmektedir.

Araştırmacılar narteks kubbesinin yapıldığı tarihleri tartışmaktadır. Hasluck, bu inşa faaliyetinin 1818 olabileceğini ifade ederken (Hasluck, 1906/7: 285-308), diğer bir araştırmacı narteks ve naos kubbelerinin 1818-1862 arasında yeniden inşa edildiğini öne sürmektedir (Buchwald, 1969: 32).

Kilisenin naos ve narteksinin dışında, kuzey, batı ve güneyindeki ilaveler 1818 yılına tarihlendirilmektedir (Hasluck, 1906/7: 285-308). Bu bölümlerde duvarlarda bazı sıva kalıntıları günümüzde de hala varlığını korumaktadır. Ahşap kırma çatılı olduğu düşünülen bu bölümlerin (Buchwald, 1967: 305) varsa duvar resimleri hakkında bir şey söylemek günümüz şartlarında mümkün değildir. Günümüze ulaşan sıva kalıntıları üzerinde kurşun kalemle yazılmış 1923 sonrasına tarihlendirilen Yunanca yazılar bulunmaktadır. 1923/1924 Nüfus Mübadelesi sonrasında terk edilen yapıyı ziyaret eden Ortodoks Hristiyan halk ile Türklere ait yazılar günümüzde de kısmen korunmaktadır. Yazılarda 1942, 1965 tarihleri okunmaktadır (Resim 39).

Resim 39. Kumyaka Başmelekler Kilisesi, H Mekanının (Giriş Mekanı) Kuzeyindeki Duvarlar, 1965 Tarihli Yazı

Başmelekler Kilisesi, inşa edildiği evredeki tema yapılanması başta olmak üzere, günümüze kadar bulunduğu bölge açısından son derece önemlidir. Ayrıca duvar resimlerinin bölgesel özellikler göstermesini dikkate alarak duvar resimlerinin yerel sanatçılar tarafından yapılmış olabileceğini ileri sürmek mümkündür.

Dördüncü ve son evrede ise kilisenin naosunda çok büyük bir değişimin yaşanmıştır. 19. yüzyıl ile 1923 arasına tarihlendirilen bu evrede naos ve narteksin duvar resimlerinde müdahaleler ile ilaveler yaşanmıştır. Narteks kuzey duvarda, eksendeki sütunun üzerindeki alınlıkta, yüzeyden ortalama 0.02 m. kabartma teknikli panoda betimli Meryem'in Taç Giymesi, bu döneme tarihlendirilmektedir. 19. yüzyılda

en önemli değişim naos duvarları, kasnak ile pandantifler arasında uzanan taş silmedeki yazıtta izlenebilmektedir.

Plan tipolojisi açısından Side Mabetler Bazilikası, güneydeki martyriyon (Eyice, 1960: 56), Side Piskoposluk Bazilikası, güneydeki çifte martyriyon (Eyice, 1960: 57), İstanbul Yuşa Tepesi Hagios Panteleimon Kilisesi (Eyice, 1954: 195), Silifke Boğsak Adası Şapeli (Özcan-Özyurt, 2002: 111) ve Eğirdir Nis Adası Hagios Stephanos Manastırı Kilisesi (Rott, 1908: 88) gibi kiborion planlı kiliseler Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen kiborion planlı kilise örnekleridir. Benzer plan şemasına sahip dini yapılar ile benzerlik gösteren Başmelekler Kilisesi'nin duvar resimlerinin ilk evresi hakkında çok fazla veri olmaması bu dönem resim programı hakkında görüş önerileri sunmamızı zorlaştırmaktadır. Fakat tespit edilen duvar resimlerinin kalıntıları, dönemin resim programı göz önünde bulundurulduğunda, yapının ilk evreye tarihlendirilen duvar resimlerinin İkonoklasmus Dönemi (726-842) kiliselerindeki gibi figürsüz, çoğunlukla sade ve yalın tasvirlerle bezeli olduğunu ifade etmek kısmen de olsa mümkündür.

Başmelekler Kilisesi günümüzde İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin himayesi altındadır ve 2016 yılında İstanbul Fener Rum Patrikhanesi tarafından kilise restore edilmeye başlanmıştır. 2020 yılında son bulacağı planlanan kilise restorasyon çalışmaları sırasında duvar resimlerinin tarihi gelişimi ve belgelenmesine dikkat çekmek düşüncesiyle yürüttüğümüz çalışmamızda, restorasyon sürecinde bazı değişimler ya da kayıpların yaşanacağı öngörülmektedir. Restorasyon süreci öncesinde yapıyı son defa in-situ olarak yerinde inceleyerek duvar resimlerinin son halini belgelemiş bulunmaktayız. Ayrıca malzeme analizi kapsamında tespit ettiğimiz boya/pigmentlerin açık mavi/koyu mavi, açık kahve, sarı, yeşil, bordo ve kırmızı tonların restorasyon sürecinde uygulanması gerekmektedir. 15.-19. yüzyıl arasına tarihlendirilen duvar resimlerinin üçüncü evresinde çoğunlukla koyu mavinin hakim olduğu, bu tonda ise dolomitin katkısının çok yüksek olduğu tespit edilmiştir. Resimlerin raman analizleri duvar resimlerinin dolomit, malahit, hematit ve siderit katkılı olduğunu göstermiştir.

Özellikle 1923/1924 Nüfus Mübadelesi sonrasında dini görevi dışında kullanılan ve uzun yıllar boş kalan Başmelekler Kilisesi'nin duvar resimlerinin hızla tahrip olduğu görülmüştür. Ayrıca Modern Dönemlerde (20.-21. yüzyıl) figürlerin yüzlerinde yoğun tahribat olduğu, bunların ise özellikle yüz çevresine uygulandığı görülmüştür. Bu durum figürlerin tanınmasını zorlaştırmış ve kimlik tespitini ise imkansız kılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksöyek, Serdar (2009). Zeytinbağı (Tirilye); Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Belke, Klaus (1996). Paphlagonien und Honorias. *Tabula Imperii Byzantini Band 9*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bostan, İ. (2001). "İzmit", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 536- 541.
- Bryer, Anthony ve Winfield, David (1985). The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos (*Dumbarton Oaks Studies 20*), Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers.
- Buchwald, H. (1967). "Preliminary Note on the Church of the Archangels at Sige", JÖBG, Vol.: 16, Köln-Wiener-Wien: Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger, Graz-Cologne. 305-309.
- Buchwald, H. (1969). The Church of the Archangels in Sige near Mudania, Wien-Köln- Graz: Verlag Hermann Böhlhaus Nachf.
- Eski Ahit (1972). Kitabı Mukaddes, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları.
- Eyice, Semavi (1954). "Remarques sur deux Anciennes Eglises Byzantines d'Istanbul: Koca Mustafa Paşa Camii et l'Eglise du Yuşa Tepesi", Actes du IXème Congrès International des Atudes Byzantines, Thessalonique 1953, Cilt I, Atina, 190-195.
- Eyice, Semavi (1960). "Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri", V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara: TTK Yayınları, 53-60.
- Foss, Clive. (1967). "Historical Note on the Church of Sige", JÖBG, Vol.: 16, Köln-Wiener-Wien: Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger, Graz-Cologne. 309-317.
- Foss, Clive. (1969). "Historical Note on the Church of Sige", The Church of the Archangels in Sige near Mudania, Wien-Köln- Graz: Verlag Hermann Böhlhaus Nachf, 64-71.

- French, David H. (2016). Roman Roads & Milestones of Asia Minor, Vol. 4 The Roads Fasc. 4.1 Notes on The Itineraria, Ankara: British Institute.
- Gkioles, Nikolaos ve Pallis, Giorgos (2014). *Atlas of the Christian Monuments of the Aegean From the Early Christian Years to the Fall of Constantinople* (Edit.: Nikolaos Gkioles ve Giorgos Pallis), Athens: General Secretariat of the Aegean & Island Policy.
- Güneş, A. (2001). "İznik", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 545- 547.
- Gür, Durmuş (2019). Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Haldon, John (2007). Bizans Tarih Atlası (Çev. Ali Özdamar), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hasluck, F. W. (1906/7). "Bithynica." The Annual of the British School at Athens, Vol- 13, (Session 1906-1907), pp. 285-308.
- Hoepfner, Wolfram (1966). "Herakleia Pontike-Ereğli Eine Baugeschichtliche Untersuchung", Forschungen an der Nordküste Kleinasiens Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Band II, Teil I, Wien: Graz. Hermann Böhlau Nachf.
- Hoepfner, Wolfram (1972). "Kilisecik-Eine Unbekannte Hafenanlage Bei Herakleia Pontike", Forschungen an der Nordküste Kleinasiens, Band I, Wien: Kommissionsverlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 50-61, Planabb 6-7, Mit 9, Tafeln, 6 Plänen und 3 Abbildungen.
- İnalçık, Halil (1992). "Bursa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 445- 449.
- Janin, Raymond (1975). Les Églises et Les Monastères des Grands Centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Ladros, Galesios, Trebizonde, Athenes, Thessalonique), Paris.
- Kandis, V. (Κανδῆ, Βασιλείου) (1883). Ἡ Προύσα, ἡτοι ἀρχαιολογική, ἱστορική, γεωγραφική καὶ ἐκκλησιαστικὴ περιγραφή αὐτῆς μετ' ἐπισυνημμένων ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, τοπογραφικοῦ χάρτου καὶ εἰκόνων διαφόρων οἰκοδομημάτων", ἐν Ἀθήναις.
- Kaplanoğlu, R. (2001). Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları), İstanbul: Avrasya Etnoğrafya Yayınları.
- Kleonymos, M. ve Papadopoulos, K. (1867). Bithnika, Constantinople.
- Konukçu, Enver (1988). "Komnenoslardan Osmanlılara Karadeniz Ereğlisi", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986, (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 211-222.
- Köroğlu, Gülgün (1994). Bizans Sanatı'nda İkonoklazma Dönemi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Lottero, I. G. (1732). De Tabula Peutingeriana, Segmentvm IX. Weber IX., Segmentvm VI, (<https://www.tabula-peutingeriana.de/index.html> 26.04.2018-13:30)
- MacFarlane, C. (1850). Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country, Vol 2. London: John Murray, Albemarle Str. 86-92.
- Mango, Cyril ve Ševčenko, I. (1973). "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea Marmara", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.: 15, 235- 277.
- Marek, Christian (2003). Pontos et Bithynia: Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens, Mainz: Verlag Philip von Zbern.
- Ostrogorsky, Georg (1981). Bizans Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ousterhout, Robert G. (1987). The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Önen-Alev F. Ayten (2014). Kappadokia Göreme Vadisinde Meryem Siklusu, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Özyurt-Özcan, H. (2002). Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin İstanbul ve Anadolu'daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Pekak, Sacit (2009). Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Peker, Nilüfer (2005). "Kappadokia Bölgesinde 13. yüzyıl Duvar Resimleri", VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (26-28 Nisan 2004), Cilt: 7, Sayı: 1, Sakarya. 343-349.

-
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Restle, M. (1979). *Studien Zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Vol.: I-II, Wien: VÖAW.
- Rott, Hans (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappodokien und Lykien*, Leipzig: DVTW.
- Soykan, A. Nazlı (2018). *Bursa, Kumyaka (Sige), Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara.
- Spon, J. ve Wheler, G. (1678). *Voyage d'Italie, de Dalmatie, et du Levant*. Vol. I, Lyon: Avec Privilege Dv Roy.
- Strabon (2009). *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev. A. Pekman), Kitap XII, 6. Baskı, İstanbul.
- Tsitouridou, Anna (1985). *The Church of the Panagia Chalkeon*, Thessaloniki: Institute For Balkan Studies.
-